

HISTORISK TIDSSKRIFT

Bd. 76, 1976

ET BIDRAG TIL REVISIONEN AF
METODELÆRENS GRUNDLAG

AF

BERNARD ERIC JENSEN

... method offers not rules to be followed blindly, but a frame-work for creativity.¹

Kildekritikken har indtaget en meget central og betydningsfuld plads i historieforskningens nyere udvikling. Historisk set har den været nøje knyttet sammen med historieforskningens videnskabelige gennembrud i det 19. årh. Det var nemlig ved hjælp af kildekritikken, at denne fik et middel i hænde, der muliggjorde en kritisk stillingtagen til traditionen og dens autoritet. Man kan sige, at kimen til en traditionskritisk tænkning og holdning var indeholdt i kildekritikken og dens forudsætninger. For historieforskningen betød kildekritikken og dens normer også, at den kunne gøre krav på at være en empirisk videnskab og dermed opnå en kritisk distance til en mere spekulativ tænkning. Således som situationen blev oplevet og forstået var man konfronteret med alternativet: empiri eller fantasi-præget konstruktion. En vigtig undtagelse her er vel især Arup, der også var den, der som den første for alvor begyndte at drage de radikale konsekvenser af historieforskningens elementære metodelære. Groft sagt blev resultatet, at empiri og kildekritisk metode blev de kerner omkring hvilke, faghistorien blev konstitueret, og for de fleste var korrelateret vel en kritisk og delvis skeptisk holdning til menneskefornuftens mere sammensatte og konstruerede produkter.

Set i et videnssociologisk perspektiv har kildekritikken været et yderst vigtigt element i forbindelse med dannelsen af en faghistorisk bevidsthed. Den har været med til at skabe et normfællesskab, altså et fundament for kravene til videnskabeligt arbejde inden for historieforskningen. På denne måde har kildekritikken ydet et væsentligt bidrag til etableringen af faghistoriens identitet og har virket som et middel, der på trods af de afgørende forskelle i forskningsinteresser, synsvinkler og holdninger har været i stand til at give den en vis fundamental ensartethed. Dette har også haft signifikante konsekvenser for historieforskningen betragtet som social institution, fordi kildekritikken har været et meget dominerende element i den mere systematiske optræning af vordende

¹ Bernard Lonergan, *Method in Theology*, 1971, s. xii. Herefter henvist til som *Method*.

historikere. Socialt set har de systematiske kurser i kildekritik således fungeret som et afgørende element i forbindelse med deres socialisering til det faghistoriske milieu, og på denne måde er arven blevet videregivet og den kildekritiske tradition, dens normer og holdninger holdt i live.

På baggrund af kildekritikkens betydning for faghistoriens tradition og milieu må formuleringen af ideer, der peger i retning af et begyndende traditionsopbrud, påkalde sig en særlig interesse. I *Källkritikens plats i den moderna historieforskningen* (1972) findes der to eksempler herpå. Det drejer sig om Inge Skovgaard-Petersens »Kritik af den klassiske metodelære« og Henning Poulsens »Beretningen som kildetype«,² der begge er tænkt som forsøg på et ganske radikalt opgør med ideer og forudsætninger i den empiristiske metodetradition. Al den stund den historisk-socialt virkelighed delvis konstitueres af menneskers intentioner og selvforståelse, må disse to indlæg forstås som symptomer på et begyndende traditionsopbrud. I denne sammenhæng kan traditionsopbruddet primært afgrænses ved dets negative kendetegn, nemlig ved en selvforståelse, der på visse punkter problematiserer og/eller afviser centrale ideer og forudsætninger, der enten eksplicit eller implicit har dannet grundlag for den klassiske kildekritik og dens videre udvikling. De to nævnte indlæg er imidlertid ikke de eneste bidrag til metode-debatten, der peger i retning af et traditionsopbrud.³ I sin spændende akademitilrædelsesforelæsning »Historia som forskningsprocess« fra 1973 fremhæver Birgitta Odén også et igangværende traditionsopbrud. Dette placerer hun i en større sammenhæng på følgende måde:

Den historiska forskningsprocessen tycks – tolkad och analyserad i vetenskapssociologiska termer – beskriva samma utvecklingsmönster som andra vetenskapliga forskningsprocesser. Den uppvisar samma krisperioder, då nya frågeställningar kommer accepterad teori och metod att framstå som otillräckliga, samma genomgripande s.k. paradigmskiftet, då det komplicerade genombrottet för en ny vetenskapssyn ägar rum, samma toleranda konsensusperioder, då vetenskapen är starkt produktiv innanför de angivna ramarna men då samtidigt assimileringen av nya begrepp och nya metoder skapar förutsättningen för en begynnande ny krisperiod. Det är i en sådan fruktbar krisperiod inför ett paradigmskifte, som vi befinner oss idag – liksom Lauritz Weibull, Erik Arup, Halvdan Koht och en hel rad tyska och franska genombrottsmän gjorde kring sekelskiftet och liksom Niebuhr, von Ranke och von Humboldt gjorde under 1800-talets förra hälft. Det första paradigmskiftet – det källkritiska genombrottet som vi förbinder med Rankes namn – inspirerades av historiens gränsöverskridande till filologin och ledde fram till källkritiken. Vid det andra paradigmskiftet – det kritiska genombrott som i Sverige är knutet till Lauritz Weibulls namn – kom inspirationen från positivismen och naturvetenskaplig vetenskapssyn och kritiken satte in mot normerna för att fastställa fakta och mot konstruktionen. Innebörden

² Studier i historisk metode VII, 1972, s. 9–20 og s. 66–76. Herefter henvist til som Studier.

³ Af andre indlæg, der kan tolkes som symptomer på et traditionsopbrud, kan f. eks. nævnes: T. Damsholt, »Eksistentialistisk historieteori og praksis«, Tidehverv 44:1972, s. 91–98; U. Østergaard, »Nogle betragtninger over terminologi og systematik i det historiske begrebsapparat«, Den jyske historiker 5(4):1973, s. 8–20; S. Busck, »Historisk metode. Ideologi eller videnskab?«, sst. 6(2):1973/74, s. 2–29; og G. Fredriksson, »Historia som vetenskap i Sverige: Empirism och källkriticism«, häften för Kritiska Studier 3–4:1974, s. 7–31.

av det paradigmskifte historieforskningen just väntar på kan vi ännu blott ana. Det kommer såvitt man kan se av de tecken som finns – at vara inspirerat av en ny, självmedveten samhällsvetenskap och gälla den kunskapsteoretiska förankringen för de regelsystem, som den historiska forskningen använder för at kunna beskriva och förklara det historiska skeendet.⁴

Hvis et begyndende metodisk traditionsopbrud eller paradigmeskifte virkelig er ved at finde sted i disse år, er faghistorien kommet i den situation, hvor der grundigt og for alvor må tages kritisk stilling til den empiristiske metodetradition, dens selvforståelse og forudsætninger. Efter min mening melder tre problemkomplekser sig i denne situation. For det første må der gøres forsøg på at afdække og klarlægge de kerneideer og -forudsætninger i den empiristiske metodetradition, der er problematiske, og som virker blokerende med hensyn til løsningen af vigtige metodiske problemer. For det andet må der fremlægges andre grundkonceptioner, der kan danne grundlag for en bedre forståelse af historieforskningens praksis, dens metoder og mål. Og for det tredje må der gøres forsøg på at identificere de indsigter og forudsætninger i den empiristiske metodetradition, der kan betragtes som værende korrekte og værdifulde og følgelig må bevares. Hvorledes disse problemkomplekser behandles og søges løst, vil selvfølgelig variere med hvem, der behandler dem. Men for faghistorien som helhed må det sikkert betragtes som en værdi, at disse problemkomplekser bliver taget op til eksplicit analyse og diskussion. En sådan klarlæggende diskussion kan forhåbentlig bidrage til en mere præcis erkendelse og identifikation af de metodiske problemer, med hvilke faghistorien idag er konfronteret. Men en sådan debat er ikke kun af metodisk interesse. I den udstrækning metodiske kriterier og normer på en væsentlig måde danner grundlag for faglige vurderinger, der er signifikante med hensyn til rekrutteringen og den sociale mobilitet inden for faghistorien som social institution, bidrager en sådan diskussion også til at gøre disse normer, deres grundlag og legitimitetsstrukturerne mere gennemsikkelige og dermed mere åbne for revision, såfremt deres grundlag erkendes som værende problematisk.

Det følgende er tænkt som et bidrag til en sådan diskussion. Jeg vil forsøge at afdække nogle problematiske ideer i og forudsætninger for den empiristiske metodetraditions tematisering af den historiske forskningsproces ved at analysere nogle centrale elementer i Poulsens førnævnte bidrag til metodede-batten og i reaktionen, dette fremkaldte ved metodekonferencen. Måske kan mulige misforståelser undgås, hvis jeg kort præciserer, hvad jeg har søgt at gøre i denne sammenhæng. I forbindelse med f.eks. analysen af Poulsens bidrag stilles der spørgsmål og fældes der domme om hans intenderede mening og dermed om hans selvforståelse. Fortolkningen har som egentlig opgave at klarlægge denne. Men der stilles også spørgsmål og fældes domme om, hvad der erkendelsesteoretisk og metodisk faktisk er metodede-battens indhold, selvom dette ikke er en del af den intenderede mening. Som forskningspraksis er en sådan overskridelse af selvforståelsen almindelig i historieforskningen. Her ligger historikerens egentlige

⁴ Scandia 39:1973, s. 158.

konstruktive og kreative bidrag til erkendelsen af fortiden.⁵ Hvad man når frem til i forsøget på at overskride selvforståelsen og afdække »den skjulte eller ikke-erkendte del af en historisk situation«, vil selvfølgelig være afhængig af ens metodiske standpunkt og virkelighedsopfattelse. I dette tilfælde være afhængig af mit standpunkt og dets præmisser. Af denne grund, men også for at fremlægge en anden erkendelsesteoretisk grundkonception fremlægges i den sidste del nogle ideer, der især er inspireret af den canadiske filosof og teolog Bernard Lonergan. Efter min mening kan den struktur i den menneskelige erkendelse, han har afdækket, på en signifikant måde begrunde og bidrage til en revision af problematiske erkendelsesteoretiske ideer og forudsætninger i den empiristiske metode-tradition samt formidle en bedre forståelse af historikerens kognitive aktiviteter. Tillige søger jeg i denne sammenhæng at identificere nogle indsigter og differentieringer i den empiristiske metode-tradition, der ud fra mit standpunkt er korrekte og værdifulde og følgelig skal fastholdes, selvom den erkendelsesteoretiske grundkonception er blevet afgørende forandret.

Min opmærksomhed er i det følgende rettet mod nogle enkelte erkendelsesteoretiske problemer af relevans for historisk metodelære. Videnssociologisk kan man sige, at fikseringen er på den erkendelsesteori, der mere eller mindre har været taget for given og har været virksom i tematiseringen af forskningsprocessen i den empiristiske metode-tradition.⁶ Men vigtige metodiske problemer som f. eks.: (a) hvad er forholdet mellem generel erkendelsesteori og historisk metodelære?, (b) hvad er det egentlige objekt for en historisk metodelære?, (c) hvilket erfaringsmateriale kan danne grundlag for en erkendelse af metodelæren? og (d) hvad er den historiske erkendelses egentlige objekt? vil ikke blive behandlet i det følgende. Dertil kommer, at enhver undersøgelse og erkendelse konkret finder sted i en specifik historisk-social sammenhæng og i varierende grad er præget heraf. Selvom jeg her stort set abstraherer fra den historisk-social dimension og kun fikserer på nogle generelle problemer, ønsker jeg ikke dermed at underkende betydningen af denne dimension eller de metodiske problemer, den rejser.⁷

I

Subjectivity once was a pejorative term; it denoted a violation of the normative exigences of intelligence and rationality. But it has come to denote a rejection of misconceived objectivity and a reaffirmation of man's right to be

⁵ I den empiristiske metode-tradition berøres dette metodiske problem vel egentlig kun i forbindelse med realkritikken. Efter min mening er dette et problem.

⁶ »The taken for granted reality« forstås af f. eks. Alfred Schutz på følgende måde: »The zone of things taken for granted may be defined as that sector of the world which, in connection with the theoretical or practical problems we are concerned with at a given time, does not seem to need further inquiry, although we do not have clear and distinct insight into, and understanding of, its structure. ... what is taken for granted today may become questionable tomorrow, if we are induced by our own choice or otherwise to shift our interest and make the accepted state of affairs a field of further inquiry«, »The Well-Informed Citizen«, Collected Papers II, 1964, s. 123-24.

⁷ På et senere tidspunkt håber jeg at bidrage til en diskussion af nogle af disse problemstillinger.

himself even though he cannot untie the hard and intricate knots of philosophy.¹

Poulsens indlæg i metodede-batten er i flere henseender interessant. For det første er det tænkt som og blev ved metodekonferencen forstået som et opgør med visse centrale elementer i den empiristiske metodetradition. Kernen i dette opgør er dels en fremhævelse af en skarp og principiel sondring mellem hypotesedannelses- og verifikationsproblemer og dels en klar betoning af forskerens aktive rolle i forskningsprocessen.² For det andet er indlægget interessant ved den klare opposition, det fremkaldte ved konferencen. I sig selv er dette vigtigt, da det sociologisk set bekræfter opgørets radikalitet i forhold til traditionen og dens selvforståelse.³ For det tredje er det interessant, fordi en analyse af oppositionen imod Poulsens ideer og af nogle af hans egne ideer kan afdække nogle kerneproblemer i den empiristiske metodetradition. Dog er det et væsentligt problem ved forståelsen af og en stillingtagen til Poulsens ideer, at disse bevidst er formuleret på en meget provokatorisk måde, og dertil kommer, at han benytter sin egen terminologi, uden at denne bliver eksplicit og præcist defineret. Det provokerende i Poulsens indlæg kommer allerede frem i titlen »Beretningen som kildetype«, da dens indhold ifølge forfatteren selv er en klart absurd påstand. Hovedsigtet er at begrunde den tese, »at beretningsudnyttelsen ikke adskiller sig fra den almindelige empiriske levningsudnyttelse«, når forskningen befinder sig i verifikationsfasen. Kun i forbindelse med hypotesedannelsen vil Poulsen acceptere distinktionen mellem levning og beretning.⁴

En klar og principiel skelnen mellem hypotesedannelses- og verifikationsproblemer betyder e.m.m. et tydeligt brud med den gennemgående tendens i den empiristiske metodetradition. Denne har fikseret på de videnskabelige produkters karakter, begrebsanalysen og det, der er blevet kaldt »the context of validation«, hvilket har medført en vis én-dimensionalitet i problemorienteringen. Den har derimod ikke interesseret sig for det, der er blevet kaldt »the context of discovery«, blandt andet fordi dette egentlig måtte høre hjemme under psykologien, videnssociologien, o.s.v. Dette blev ikke betragtet som væsentligt i forbindelse med analysen af de videnskabelige produkters logiske karakter og struktur. Konsekvensen af dette har blandt andet været, at den empiristiske tradition fikserede på metode-læren og videnskabsteorien. Derimod blev den egentlige erkendelsesteori, d.v.s. analysen af erkendelsens mulighedsbetingelser og konstitutive kognitive aktiviteter, forbigået eller bevidst opgivet.⁵ Ud fra min betragtning er det væsentlige i

¹ Lonergan, »Cognitive Structure«, Collection, 1967, s. 236.

² Poulsen benytter ikke selv termen »hypotesedannelse«, men derimod termen »teori«. Men da teorien er et forskningsresultat, der skal underkastes en verifikationsprocedure, synes hans brug af termen »teori« at svare til, hvad der i almindelighed kaldes hypotese. Jf. R. Torstendahl, »Från nordisk metoddebatt«, (Norsk) Historisk Tidskrift 1973, s. 53.

³ Det er værdifuldt, at lydbåndene fra metodekonferencerne opbevares, da disse bl. a. vil være givtige i forbindelse med en mere videnssociologisk undersøgelse af metodetraditionens selvforståelse og dens plausibilitetsstruktur.

⁴ Studier, s. 75-76.

⁵ Termene »erkendelsens mulighedsbetingelser« og »erkendelsens konstitutive aktiviteter« er i en vis forstand synonyme, da de begge refererer til de betingelser/aktiviteter, hvis op-

forbindelse med en klar fremhævelse af forskellen mellem hypotesedannelses- og verifikationsproblemer, at der dermed fremkommer en begyndende, omend vag orientering imod de virkelige erkendelsesteoretiske problemer. Om Poulsen intenderer dette, kan ikke klart afgøres på det foreliggende materiale. Men man kan nok hævde, at de egentlige erkendelsesteoretiske problemer er implicit tilstede i, hvad Poulsen skriver. Når han taler om, at »hele forskningsprocessen er [forskerens] tankerække og må bedømmes som sådan«, må dette implicere, at metodelæren må beskæftige sig med denne tankerække, dens elementer, struktur og forudsætninger.⁶

Hypotesedannelsesproblemet er dog ikke det egentlige emne for Poulsen, men verifikationsprocessen, som han opdeler »i fire led, to indledende: observation og identifikation — og to videregående: handlingsudnyttelse og vidneudnyttelse«.⁷ Det metodiske udgangspunkt for Poulsen er et forsøg på at gennemføre et radikalt brud med et materielt kildebegreb, d.v.s. en opfattelse, hvor kilder betragtes som genstande med bestemte egenskaber. F. eks. kan de være primære/sekundære beretninger, eller levninger/beretninger. På en vis måde søger han at drage den fulde konsekvens af Erslevs indsigt, at det er problemstillingen, d.v.s. forskerens problemstillende bevidsthed, der definerer, hvad der er kilder, og hvordan de udnyttes.⁸ Dette medfører selvfølgelig, at uden en given problemstilling er det strengt taget upræcist og misvisende at tale om kilder. Poulsen formulerer dette på følgende måde:

På scenen [i forbindelse med verifikationsprocessen] er der i begyndelsen tre aktører: forskeren, hans teori og kildematerialet. Alligevel er forskeren den eneste virkelige optrædende. Teorien er en abstraktion, som vi ikke kan se, kilderne døde genstande, som vi ikke kan høre. Det sidste fortjener at understreges, fordi vi har for vane at forvirre os selv gennem billedlige forestillinger, hvor vi personificerer kilderne og lader dem foretage sig en masse ting. Vi siger, de beretter, fortæller, siger noget, peger på noget eller viser noget ... [vi] siger også, at de er mer eller mindre troværdige. Kilder med symbolindhold kalder vi for talende kilder. Helt nøgternt må vi imidlertid erkende, at kilderne er døde genstande. ... Det stykke, der skal opføres, må derfor blive en enetale. Det er bestandig forskeren selv, der har ordet. Han er den eneste handlende og talende person. Hele forskningsprocessen er hans tankerække og må bedømmes som sådan. Kilderne kan ikke gribe ind. De kan hverken standse eller støtte ham. Forskeren er suveræn; men han har problemer.⁹

Trods den provokerende form er kernen i disse formuleringer e.m.m. væsentlig og korrekt. Og denne kerne har to centrale elementer, nemlig et klart opgør med

fyldelse/tilstedeværelse udgør nødvendige forudsætninger for at tale om egentlig erkendelse. Den positivistiske traditions opgivelse af egentlig erkendelsesteori til fordel for videnskabs-teorien er bl. a. behandlet af J. Habermas i *Erkenntnis und Interesse*, 1968.

⁶ Studier, s. 68. Distinktionen mellem hypotesedannelses- og verifikationsproblemet har L. Reerup overtaget fra Poulsen og ligeledes interessen for erkendelsens genese. Jf. »Omkring historikernes databegreb«, Festskrift til Povl Bagge, 1972, s. 237-46.

⁷ Studier, s. 68.

⁸ Jf. min anm. af Skyum-Nielsen og Nørgart: Film og kildekritik, *Historisk Tidskrift* 74: 1974, s. 371 ff.

⁹ Studier, s. 68.

en kildepositivistisk tankegang og en ligeså klar fremhævelse af forskerens aktive rolle i forskningsprocessen. Poulsens tilsigtede opgør med det materielle kildebegreb er velgørende, for selvom kerneindsigten findes hos Erslev i *Historisk Teknik* (1911), dog uden han drog de fulde konsekvenser heraf, så har man ved brugen af termen »kilde« stadigvæk været tilbøjelig til at fastholde formuleringer, der i det mindste ved deres associationer bevarer det materielle kildebegreb. Et eksempel på dette er talen om kilders vidne- eller kildeværdi, uden en klar præcisering af den type problemstilling i forhold til hvilken man vil benytte kilde-materialet. Dette opgør er meget vigtigt, fordi een forudsætning for et virkeligt brud med en kildepositivistisk tankegang er en klar og i praksis gennemført afstandtagen fra det materielle kildebegreb.

Det kildepositivistiske standpunkt betyder groft sagt, at den historiske erkendelse forstås i overensstemmelse med modellen eller paradigmet »scissors-and-paste history«.¹⁰ Det metodiske korrelat er, at historikerens rolle ikke forstås som konstruktiv, men primært som negativ og kritisk, nemlig udskillelsen af de troværdige fra de utroværdige udsagn i kildematerialet, hvor kombinationen af førstnævnte så udgør den historiske erkendelse. Dette standpunkt har den afgørende konsekvens, at den historiske erkendelse aldrig kan overskride eller blive bedre end de historiske aktørers. Et opgør med det materielle kildebegreb løser ikke i sig selv problemet om, hvorledes man på adækvat vis skal definere en kilde, men udtrykker blot en negativ erkendelse. Noget egentligt bidrag til en positiv formulering af kildebegrebet giver Poulsen ikke, og en fastholden ved selve termen »kilde« er e.m.m. problematisk, da ordet i dets andre betydninger giver associationer til noget aktivt og derved frister til en kildepositivistisk tænkemåde.

Det andet element hos Poulsen er også af stor betydning. Hans indsigt i forskerens aktive rolle i forskningsprocessen og tesen om forskningsprocessen som forskerens tankerække betyder, at historikeren ikke må glemme eller forflygtige sit klare ansvar. Det er historikeren, der formulerer problemstillinger og hypoteser, udvælger det relevante kildemateriale, tolker dets meningsindhold, anvender delresultaterne i en større sammenhæng, o.s.v. Om han f. eks. giver en loyal og korrekt tolkning af et brev indhold vil være afhængigt af både hans evner og holdning til det videnskabelige arbejde. Om han f. eks. er opmærksom på de aspekter i kildematerialet, der kan udnyttes til ikke at bekræfte, men afkræfte hans hypotese er blandt andet afhængigt af hans vilje og videnskabelige redelighed. Alt dette sker på grundlag af implicite eller eksplicite beslutninger og valg hos historikeren, altså på hans ansvar. Normalt vil fagfæller underkaste hans resultater en kritisk vurdering, men denne har igen som sit grundlag beslutninger og valg.¹¹

Hvis jeg har ret i at tolke Poulsens fremhævelse af forskerens aktive rolle i forskningsprocessen som et forsøg på at drage den fulde konsekvens af Erslevs indsigt, der betød et brud med det materielle og en fremhævelse af det funktionelle kildebegreb, har dette vigtige erkendelsesteoretiske konsekvenser, som Poulsen dog ikke selv eksplicit har draget. For det første er implikationen af Erslevs ind-

¹⁰ Jf. R. G. Collingwood, *The Idea of History*, 1946, s. 257 ff.

¹¹ Jf. f. eks. Damsholt, *anf. skr.*, s. 92.

sigt, at problemstillingen, d.v.s. forskerens spørgsmålformulerende bevidsthed, er konstitutiv med hensyn til den historiske erkendelse, for uden en problemstilling kan kildematerialet hverken afgrænses eller dets udnyttelsesmåde og værdi bestemmes. Dette implicerer, at spørgsmålet udgør en mulighedsbetingelse for den historiske erkendelse, og dette må følgelig betragtes som een af erkendelsens konstitutive aktiviteter.

For det andet hvis indsigten i historikerens aktive rolle i forskningsprocessen er korrekt, så implicerer dette erkendelsesteoretisk set ikke en passiv erkendelsesopfattelse eller -model, men en aktiv. Det vil sige, at erkendelse ikke længere forstås ud fra den passive erkendelsesmodel, hvor groft sagt erkendelse primært forstås som fordomsfri, passiv iagttagelse og logiske slutninger, og det erkendende subjekt primært opfattes som en fejlkilde i erkendelsesprocessen, altså som kilden til subjektivitet. I stedet må erkendelse forstås som en aktiv proces og det erkendende subjekt ikke kun som kilden til subjektivitet, men også som kilden til erkendelse og det erkendende subjekts aktiviteter som konstitutive for erkendelsen. Erkendelse bliver følgelig forstået som en produktiv og kreativ aktivitet. Hvis man anser den historiske erkendelse for at være en sådan aktiv og kreativ proces, må det være en opgave for en historisk metodelære at afdække og analysere denne aktivitet, dens elementer, struktur og forudsætninger.

For det tredje hvis indsigten, der ligger til grund for Poulsens provokatorisk formulerede tese om, at »hele forskningsprocessen er [forskerens] tankerække og må bedømmes som sådan«, er korrekt, så har denne også en vigtig erkendelsesteoretisk implikation. Som tidligere nævnt betyder dette en klar fremhævelse af forskerens fulde ansvar, og den erkendelsesteoretiske implikation heraf kan f. eks. formuleres som en tese om, at al erkendelse er menneskelig erkendelse. Og det vil sige, at der ikke findes nogen ikke-menneskelig eller over-menneskelig autoritet, til hvilken der kan appelleres i forbindelse med erkendelsesproblemer. Altså en tese om menneskets kognitive autonomi.

Ud fra den her anlagte synsvinkel er perspektivet i Poulsens indlæg i metode-debatten en orientering imod en vis rehabilitering af det erkendende subjekt i forhold til den gennemgående tendens i den empiristiske metodetradition. Set ud fra mit standpunkt er dette det virkelige positive i Poulsens indlæg. Men det var også omkring dette punkt, at oppositionen imod Poulsens ideer kom frem ved selve metodekonferencen. Det kan derfor være interessant at forsøge at afdække og forstå denne opposition og nogle af dens forudsætninger nærmere.

De teser Henning Poulsen lade fram i sin teoretiska och schematiska analys av forskningsprocessen väckte livlig debatt, för att inte säga opposition. Man ansåg allmänt att med föredragshållarens tolkning av aktörernas roller i forskningsprocessen – källan, forskaren och hans teori – skulle historikern hamna i ren subjektivism och skillnaden mellan forskaren och romanförfattaren upphävas. Skillnaden dem emellan skulle endast enligt ett av inläggen vara, att Henning Poulsen mer än romanförfattaren strukturerade sina förklaringar/teorier. Henning Poulsens tankegångar uppfattades både som ett eko av Johannes Steenstrup och som besläktade med de radikala litteraturhistorikerna. Det varnades för ett synsätt, där forskaren och hans teori sattes i centrum och källan dödförklarades och tvivel uttrycktes om möjligheten att ställa frågor till källmaterialet utifrån en given

normerande teori med risk för att därvid operera med en hemsnickrad kunskapsteoretisk principiell indeling. Det fanns ju en väldeklarerad begreppsapparat i den vetenskapsteoretiska forskningen.¹²

Et diskussionsreferat giver selvfølgelig ikke mange nuancer. Men frygt for subjektivisme, hvor dette forstås som uvidenskabelighed og følgelig er noget der skal undgås, er sikkert en rimelig formel, under hvilken oppositionen imod Poulsens betoning af forskerens meget aktive rolle i forskningsprocessen kan sammenfattes. Denne opposition har sikkert ikke overrasket mange, fordi den opfattelse, der ligger til grund for frygten for subjektivisme, er almindelig kendt i metodetraditionen og må sikkert betragtes som et konstitutivt element i den faghistoriske bevidsthed.¹³ I denne sammenhæng er det for mig at se afgørende spørgsmål dette: hvorfor manifesterer denne frygt for subjektivisme sig, når der fremlægges nogle ideer, hvis erkendelsesteoretiske implikationer er en forståelse af erkendelsen som en produktiv og aktiv proces og en tese om menneskets kognitive autonomi? Når dette spørgsmål formuleres, så er det ikke fordi jeg ønsker at problematisere eller er uenig med intentionaliteten bag denne frygt for subjektivisme. Spørgsmålet rejses, fordi denne frygt e.m.m. som sit kernegrundlag har nogle problematiske forudsætninger, og fordi selve problemet herved bliver forstået forkert. Disse forudsætninger kan erkendes, hvis man analyserer en for mig at se typisk formulering af denne opfattelse, som f. eks. af Sivert Langholm er formuleret således:

Det er ... en selvinlysende sak at ettersom all erkjennelse forutsetter et erkjennende subjekt, kommer det automatisk et moment av subjektivitet inn i all erkjennelse. Leseren vil med det samme se at dette faktum kan tenkes å få konsekvenser for erkjennelsens allmenngyldighet. Er det slik at erkjennelsen dermed blir gyldig bare for det erkjennende subjekt, eller vil det være mulig å nærme seg en *intersubjektivt gyldig* (dvs. allmenngyldig) erkjennelse, en erkjennelse som vil være gyldig for alle subjekter som søker erkjennelse om vedkommende objekt? Spørsmålet om muligheten av »objektivitet« i historiskskrivningen er egentlig et spørsmål om muligheten av intersubjektivitet (i betydningen intersubjektiv gyldighet).¹⁴

Min interesse er i denne sammenhæng ikke fikseret på, hvorledes problemet søges løst. Løsningen på det stillede problem er selvfølgelig teorien om intersubjektivitet, der under de givne forudsætninger på mange måder kan virke kohærent. Derimod er min interesse rettet imod kerneforudsætningerne for denne opfattelse, d.v.s. imod forudsætningerne for selve problemformuleringen.

En analyse af Langholms opfattelse viser for det første, at subjektivitet forstås som værende identisk med erkendelsens subjektbetingethed. Har man en sådan opfattelse, er det selvfølgelig meget konsistent, hvis frygten for subjektivisme dukker op, når forskeren tildeles en meget aktiv rolle i forskningsprocessen. For det andet bliver subjektivitet og egentlig objektivitet (uden anførselstegn) forstået

¹² Studier, s. 77.

¹³ F. eks. har E. H. Carr bemærket, at der er en tendens til at udelukke muligheden af objektivitet i historisk erkendelse i takt med betoningen af historikerens aktive rolle i forskningsprocessen. Jf. *What is History?*, 1964, s. 26 ff.

¹⁴ S. Langholm, *Historisk rekonstruktion og begrundelse*, 2. udg., 1971, s. 88.

som polære begreber, d.v.s. således, at de gensidigt udelukker hinanden. Korrelatet er, at objektivitetsproblemet omdefinieres til problemet om intersubjektivitet («objektivitet»). For det tredje er det således, at Langholm nok accepterer ideen om, at al erkendelse er menneskelig erkendelse, men han gør det ud fra sådanne forudsætninger, at den bagvedliggende forestilling synes at være, at den ideelle erkendelsessituation ville være een uden erkendende subjekter. Selvom det ikke e.m.m. konsekvent præger Langholms egen metodelære, får en sådan opfattelse meget let den metodiske konsekvens, at metodelæren bliver orienteret imod opnåelsen af den menneskeligt set maksimale tilnærmelse til denne ideale erkendelsessituation. Korrelatet bliver nemt, at man udvikler en subjekt-forglemmende eller -negerende metodelære, og en sådan må selvfølgelig stå i klar modsætning til en idé om erkendelse som en produktiv og kreativ proces.¹⁵

Det afgørende problem i denne sammenhæng er spørgsmålet om subjektivitet skal forstås som værende identisk med erkendelsens subjektbetingethed. Det samme problem kan også formuleres som spørgsmålet om subjektivitet og egentlig objektivitet er polære begreber. Det er dette, jeg her ønsker at sætte et spørgsmålstegn ved. Den nævnte opfattelse kan søges problematiseret fra forskellige synsvinkler. Strengt taget implicerer den, at ingen form for erkendelse, selv ikke erkendelsen af de mest elementære matematiske regneregler, kan betegnes som egentlig objektiv erkendelse, idet ingen matematisk erkendelse er opnået uden medvirken af erkendende subjekter. Er dette en rimelig opfattelse eller er det rimeligere at formode, at det er forudsætningerne for denne opfattelse og dermed problemformuleringen, der er det problematiske?

Det problematiske ved denne opfattelse kommer f. eks. frem ved det implicite selvreferenceproblem, der er tilstede i Langholms første helsætning. Han glemmer med andre ord at tænke sig selv med. Selvreferenceproblemet består i, at tesen om subjektivitet i al erkendelse — og denne tese forstås som værende et faktum — også må gælde den erkendelse, der begrundes tesen. Det vil sige, at den erkendelse, der skulle begrunde tilstedeværelsen af et subjektivt element i al erkendelse, som sin forudsætning må have et subjektivt element. Den logiske konsekvens af denne opfattelse er, at definitionen af subjektivitet som subjektbetinget erkendelse, den implicite distinktion mellem subjektivitet og egentlig objektivitet og selve teorien om intersubjektivitet («objektivitet») også som forudsætninger har et subjektivt element. Altså selv under forudsætning af udgangspunktets korrekthed er opfattelsen af erkendelsens subjektivitet betinget og præget af netop denne subjektivitet.

¹⁵ Et sådant subjekt-forglemmende erkendelsesideal synes at komme til udtryk i f. eks. følgende: »Historikernes videnskabelige stræben hviler på den forudsætning, at hvad der skete i fortiden vel ikke kan erkendes uden påvirkning fra nutiden, men at man dog bør stræbe mod at skue så rent tilbage som muligt uden at lade mellemtiden eller øjeblikket sløre blikket. Historikeren indser vel det umulige i at træde ud af sin tid og sit skind, men han føler, at han i heldige øjeblikke kan nå et godt stykke i retning af den rene tilbageskuen og derved overvinde afstanden til fortiden uden at ophæve al fornemmelse af tidsmæssig distance. Historikeren føler sig ikke samtidig med fortiden i den forstand, at fortid og nutid bliver ét.« H. P. Clausen, *Hvad er historie?*, 1963, s. 108.

Dette problemkompleks er blevet behandlet for at afdække en kerneforudsætning, der ligger bag meget af oppositionen imod en helhjetet accept af forskningens meget aktive rolle i forskningsprocessen, d.v.s. en opfattelse af erkendelse som en produktiv og kreativ proces. I denne sammenhæng skal tre forhold fremhæves. For det første at oppositionen imod en aktiv erkendelsesopfattelse, fordi dette menes at implicere subjektivisme, ofte har en sådan forudsætning, at oppositionens udgangspunkt selv er subjektbetinget, altså præget af det, man gerne vil undgå. For det andet at formuleringen af denne kritik ikke efter min egen opfattelse betyder, at jeg her gør mig til talsmand for et relativistisk standpunkt. Jeg mener, at indsigten, der danner udgangspunkt for Langholms overvejelser, nemlig at al erkendelse forudsætter et erkendende subjekt, er korrekt. Jeg har foreløbig kun villet sætte et spørgsmålstegn ved om dette udgangspunkt også implicerede, at subjektivitet blev forstået som identisk med erkendelsens subjektbetingethed og implicit modstillet med egentlig objektivitet. Det kan være værd at bemærke, at selve tesen om at al erkendelse forudsætter et subjekt ikke løber ind i et selvreferenceproblem, altså er i stand til at tænke sig selv med. For det tredje har den opfattelse, der identificerer subjektivitet med erkendelsens subjektbetingethed, sit ophav i den klassiske erkendelsesteoretiske opfattelse, ifølge hvilken man definerer og analyserer erkendelsesproblemet ud fra en given subjekt-objekt dikotomi. Her betyder termen subjekt det erkendende subjekt og termen objekt betyder den af ting bestående verden, om hvilken erkendelse søges. Det er den implicite eller eksplicite accept af denne dikotomi, der forklarer hvorfor erkendelsens subjektbetingethed forstås som subjektivitet.

Subjekt-objekt dikotomien og dens forudsætninger har ikke kun problematiske implikationer for forståelsen af den menneskelige erkendelse. Anvendes den i forbindelse med studiet af mennesket og dets handlinger fremkommer det standpunkt, der ofte benævnes objektivisme.¹⁶ Fra mange sider tages der et fundamentalt opgør med denne dikotomi og dens erkendelsesteoretiske og metodiske implikationer. I forbindelse med især studiet af den matematiske og naturvidenskabelige erkendelse tages et sådant opgør af Michael Polanyi i *Personal Knowledge. Towards a Post-Critical Philosophy* (1958). Det er også imod fastholdelse af denne dikotomi i forbindelse med forståelsen af åndsvidenskaberne, at Hans-Georg Gadamer i *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik* (1960) fører et felttog.¹⁷ Bernard Lonergans *Insight. A Study of Human*

¹⁶ »Objectivism, which must not be confused with objectivity, means just this: to treat everything as an object in the world, or as relations between such objects, exclusively. If mind is treated in this way, the result is a naturalization of mind. That is to say mind is reified (*verdinglicht*), either directly by being conceived as *res cogitans* (Descartes), or indirectly by being conceived as a relation between objects in the world. The same applies to behaviour. . . . The modern form of this radical objectivism is known as behaviourism, in a more refined form as logical behaviourism.«, H. Skjervheim, »Objectivism and the Study of Man«, *Inquiry* 17:1974, s. 216-7.

¹⁷ »Aller heutigen Kritik am historischen Objektivismus oder Positivismus ist eines gemeinsam: die Einsicht, dass das sogenannte Subjekt der Erkenntnis von der Seinsart des Objektes ist, so dass Objekt und Subjekt der gleichen geschichtlichen Bewegtheit angehören. Der Subjekt-Objekt-Gegensatz hat zwar dort seine Angemessenheit, wo das Objekt gegen-

Understanding (1957) er et generelt opgør med og forsøg på at overvinde den af subjekt-objekt dikotomien implicerede erkendelsesopfattelse.

Nu behøver man ikke nødvendigvis forstå indholdet af begreberne subjekt og objekt, således som det gøres ved antagelsen af en fundamental subjekt-objekt dikotomi. Erkendelsen og erkendelsesproblemet kan alternativt forstås således, at indholdet af termen subjekt refererer til den, der spørger, og indholdet af termen objekt refererer til det, der spørges om, altså indholdet af svaret. Denne opfattelse kan kort benævnes spørgsmål-svar erkendelsesmodellen. Nu vil jeg selvfølgelig ikke påstå, at man i den empiristiske metodetradition ikke har erkendt problemstillingens eller spørgsmålets styrende funktion i forskningsprocessen. Inden for traditionen dukker denne indsigt mig bekendt første gang op hos Erslev i *Historisk Teknik* (1911) og danner grundlaget for det funktionelle kildebegreb. I videreudviklingen af metodetraditionen er problemstillingens styrende funktion ofte blevet yderligere betonet.¹⁸ Derimod vil jeg hævde, at man stort set ikke har integreret denne indsigt i selve erkendelsesteorien, og man har heller ikke draget de fulde erkendelsesteoretiske konsekvenser af denne indsigt, f. eks. i forbindelse med diskussion af og stillingtagen til objektivitetsproblemet i den historiske erkendelse.

Efter min mening er der en radikal forskel mellem spørgsmål-svar erkendelsesopfattelsen og den erkendelsesopfattelse, der som sit udgangspunkt har en subjekt-objekt dikotomi. Af vigtige forskelle kan f. eks. nævnes, at der ikke ved spørgsmål-svar modellen opstår det tidligere nævnte selvreferenceproblem i forbindelse med formuleringen af metodisk og erkendelsesteoretisk erkendelse. Hvis termen objekt betyder det, der spørges om, kan den uden modsigelse anvendes i forbindelse med selverkendelse. I sig selv er dette vigtigt, da selverkendelse er en vigtig dimension ved menneskelivet. I denne sammenhæng er det vigtigt, fordi de fundamentale erkendelsesteoretiske og metodiske problemer — f. eks. at erkende hvad erkendelse er — netop fordrer muligheden af at tænke sig selv med. Hvis man derimod forudsætter en subjekt-objekt dikotomi i ens erkendelsesopfattelse, bliver problemet om selverkendelse så vidt jeg kan forstå uløseligt. En anden vigtig forskel er, at medens subjekt-objekt dikotomien lægger op til en subjekt-forglemmende objektivitetsopfattelse og metodelære, betyder spørgsmål-svar modellen en virkelig grundig rehabilitering af det erkendende subjekt. Dermed lægger den op til en subjekt-udviklende metodelære, fordi selve grundopfattelsen fremhæver, at al erkendelse, d.v.s. ethvert spørgsmål og svar foretages af et erkendende subjekt. De korrelative metodiske problemer bliver da at afdække og klarlægge de aktiviteter og normer, der indgår i og gælder for dette at stille spørgsmål og finde og begrunde svar.

über der res cogitans das schlechthin andere der res extensa ist. Die geschichtliche Erkenntnis aber kann durch einen solchen Begriff von Objekt und Objektivität nicht angemessen beschrieben werden. Es kommt darauf an, mit Graf Yorck zu reden, den »generischen« Unterschied von »ontisch« und »historisch« zu erfassen, d.h. das sog. Subjekt in der ihm zukommenden Seinsweise der Geschichtlichkeit zu erkennen«, Gadamer, *Wahrheit und Methode*, 3. udg., 1972, s. 499. Jf. F. Lawrence, »Self-Knowledge in history in Gadamer and Lonergan«, P. McShane (ed.), *Language Truth and Meaning*, 1972, s. 167–217.

¹⁸ Efter min mening tydeligst hos H. P. Clausen, *anf. skr.*, s. 55 ff. og endnu tydeligere i hans leksikonartikel »Historievidenskaben«, R. Thomsen (red.), *Historien*, 1970, sp. 434 f.

Jeg har søgt at analysere og problematisere nogle enkelte, men fundamentale forudsætninger for oppositionen imod en helhjertet accept af forskerens meget aktive rolle i forskningsprocessen. I forbindelse med spørgsmålet om erkendelsens korrekthed og dermed objektivitet forekommer det mig, at der her eksisterer et fundamentalt alternativ. Enten søger man kriterierne for objektivitet i den menneskelige erkendelses elementer og struktur, altså ud fra en accept af menneskets kognitive autonomi, eller også søger man dem i en given autoritet. Hvis sådanne kriterier skal søges i den menneskelige erkendelses elementer og struktur, forudsætter dette eksistensen af en invariant, altså fællesmenneskelig struktur i al erkendelse, som det er erkendelsesteoriens opgave at afdække. Lonergan søger i *Insight* at løse problemet på denne måde.

En sådan opfattelse har en vis lighed med Langholms idé om »en intersubjektiv gyldig (dvs. allmengyldig) erkjennelse, en erkjennelse som vil være gyldig for alle subjekter som søger erkjennelse...«.¹⁰ Dog er der også afgørende forskelle. Den forståelse af objektivitet, der formuleres på grundlag af en invariant struktur i erkendelsen, har ikke som Langholms en subjekt-objekt dikotomi som sin forudsætning, og den løber følgelig ikke ind i et selvreferenceproblem. Går man ud fra menneskets kognitive autonomi, kan subjektbetinget erkendelse godt forstås som objektiv erkendelse. Hvis man mener, at der er en invariant struktur i erkendelsen, bliver opgaven at afdække normerne for erkendelsens korrekthed. Derimod implicerer Langholms teori om intersubjektivitet en konsensusteori. Denne er dog ikke e.m.m. i stand til at begrunde hverken selve konsensusteorien eller afgrænsningen af den gruppe, blandt hvilken konsensus skal opnås. En egentlig erkendelsesteori kan derimod forklare, hvorfor konsensus er mulig, men behøver ikke at identificere erkendelsens korrekthed med konsensus. Konsensusteorien forstået som sandhedsopfattelse har også den akilleshæl, at der efter alt at dømme i tidernes løb har eksisteret konsensus blandt store grupper om næsten hvad som helst. Hertil kommer at ægte og korrekte nyopdagelser i samtiden ofte ikke har kunnet opnå gruppekonsensus, selv ikke blandt fagfæller. Konsensusteorien forstået som det fundamentale kriterium på korrekthed eller sandhed er e.m.m. — skønt utilsigtet — en maskeret form for radikal erkendelsesrelativisme.

Som et alternativ til at søge kriterierne for objektivitet i erkendelsens struktur, kan man søge at løse erkendelsesproblemerne gennem en henvisning til en autoritet. I tidens løb har der været mange forskellige virksomme autoriteter. Konsensusteorien kan betragtes som en variant, da den tillægger en gruppe, de kompetente denne autoritet. Betragtet i en større sammenhæng var den empiristiske tradition netop en bevægelse, der søgte at fremme den menneskelige autonomi i forhold til de forhåndenværende autoriteter. Inden for historieforskningen var kildekritikken et middel, med hvilket man på empirisk grundlag kunne tage stilling til traditionen og dens autoritet. Dog tror jeg, at hvis man skal forstå historieforskningens empiristiske tradition, er det vigtigt at holde sig for øje, at der var og er en tendens til at gøre det empiriske til en særlig autoritet i erkendelses-spørgsmål. Denne tendens hænger e.m.m. sammen med faghistoriens stillingtagen

¹⁰ Langholm, anf. skr., s. 88.

til den nævnte konflikt mellem empiri og fantasipræget konstruktion, der prægede den videnskabelige selvforståelse i forrige og begyndelsen af dette århundrede. Denne stillingtagen er blevet en del af den faghistoriske bevidsthed. Og dette har e.m.m. virket som en meget blokerende faktor med hensyn til en virkelig gennemført accept af menneskets kognitive autonomi og d.v.s. af det legitime i en videnskabelig selvforståelse, ifølge hvilken forskeren har en meget aktiv rolle i forskningsprocessen.

En kritisk stillingtagen til historieforskningens empiristiske metodetradition må følgelig ikke kun fiksere på subjekt-objekt dikotomien, der er en kerneforudsætning i dens forståelse af erkendelsesproblemet. Man må også undersøge den rolle og autoritet, der tillægges det empiriske element i tematiseringen af den historiske forskningsproces. Hvis man gør det empiriske til en særlig autoritet i erkendelsespørgsmål, betyder det ud fra min synsvinkel, at man tillægger bestemte kognitive aktiviteter en helt speciel erkendelsesteoretisk status. Dette kan f. eks. erkendes ved en nærmere analyse af Poulsens tematisering af verifikationsprocessen i historieforskningen.

II

In brief, empiricism as a method rests on an elementary confusion. What is obvious in knowing is, indeed, looking . . . But empiricism amounts to the assumption that what is obvious in knowing is what knowing obviously is.¹

Når Poulsen skal behandle verifikationsproblemerne, indføres der nogle principielle distinktioner, der skal klarlægge indholdet af verifikationsproceduren i den historiske forskning. Det mest fundamentale skel sætter han mellem på den ene side *dataetableringen* og på den anden *teorien* (= hypotesen),² der skal verificeres. Denne distinktion ligger til grund for den positive definition af verifikationsproceduren. Hans tese er, at »en teori verificeres ved med held at blive brugt som forklaring på foreliggende data«.³ En stillingtagen til denne tese må i høj grad fiksere på indholdet af hans distinktion mellem datum og teori samt denne distinktions forudsætninger. Det er denne distinktion og dens erkendelsesteoretiske forudsætninger, jeg i det følgende vil søge at problematisere, men inden da skal Poulsens opfattelse præsenteres nærmere. Han beskriver den måde, på hvilken historikeren når frem til sine data, således:

Forskeren må holde teorien sammen med egne empirisk funderede påstande, og det vil ikke sige kilderne eller deres indhold, men forskerens *observationer* af kilderne og deres indhold. Han bruger kilden på den eneste mulige måde: han betragter den, han beskriver den og fremsætter derved en række domme om, hvad han ser. Det er disse domme, der er de faste punkter i verifikationsprocessen. De kan og bør være objektive i den forstand, at de har en almen gyldig sandhedsværdi, at andre ved fornyet iagttagelse kan erklære dem for sande eller falske. Kilderne selv forsvinder ud af processen efter at have haft den ene

¹ Lonergan, *Insight*, 2. udg., 1958, s. 416.

² Jf. note 2 i forrige del.

³ *Studier*, s. 74.

funktion at være passive betragtningsprojekter for forskeren. Alt hvad vi ellers tillægger dem, er indholdsløst og muligvis vildledende billedsprog. De domme, hvori forskeren har beskrevet sine iagttagelser, kan vi betegne som *data*, som kendsgerninger.⁴

For at disse data kan blive *historiske data*, må historikeren ifølge Poulsen foretage endnu en operation, nemlig foruden observation tillige en identifikation. Gennem denne bestemmes kildens oprindelse, d.v.s. hvornår og hvem der frembragte den. Denne identifikation sker ved hjælp af yderligere observationer. Det samlede resultat af disse operationer fremstilles på følgende måde:

Ved betragtning fremgår f. eks., at kilden er et brev, at det er dateret 6. nov. 1721, og at det bærer underskriften NN. Disse iagttagelser samles nu i et historisk datum, at NN 6. nov. 1721 skrev et brev med det indhold og de egenskaber, vi kan se hos den bevarede kilde. Nu er der naturligvis ingen, der vil hævde, at forskellen mellem levnings- og beretningsudnyttelse kunne ligge på disse indledende stadier. Observation og identifikation er altid obligatoriske; ...⁵

Nu vil jeg forsøge at problematisere Poulsens standpunkt, dets forudsætninger og implikationer. Det kan være rimeligt at starte med den sidst citerede påstand hos ham. Når han hævder, at ingen vil placere forskellen mellem levnings- og beretningsudnyttelsen i den fase af den historiske forskningsproces, hvori der sker en data-, d.v.s. kendsgerningsetablering, så er dette ikke korrekt.

Jeg mener f. eks. ikke der kan være tvivl om, at Erslev i *Historisk Teknik* klart placerede distinktionen mellem levnings- og beretningsslutningen, der i traditionen stammer fra ham, på dette sted i forskningsprocessen. Når Poulsen kommer frem til det historiske datum, at NN 6. nov. 1721 skrev et brev o.s.v. har han allerede foretaget den slutning til virkelighed, der hos Erslev benævnes beretningsslutningen. Etableringen af historiske kendsgerninger eller data sker hos Erslev ved hjælp af slutningerne til virkelighed, altså beretnings- og/eller levningsslutningen. Uden en implicit eller eksplicit stillingtagen til underskriftens og dateringens troværdighed kan etableringen af det historiske datum, at NN 6. nov. 1721 skrev et brev, ikke finde sted. Poulsens datum har en beretningsslutning som sin forudsætning, da den som sit erkendelsesgrundlag har meddelelser, nemlig dateringen og underskriften.⁶ Selvfølgelig kan der fra et enkelt brev eksistens også foretages levningsslutninger i den erslevske forstand, altså en slutning fra frembringelsen (levningen) til den frembringende handling. Herved kan der dog ikke etableres en særlig præcis identifikation i den poulsenske forstand.

⁴ Sst., s. 69.

⁵ Sst., s. 69-70.

⁶ Som det fremgår, mener jeg, at både en datering og en underskrift må forstås som meddelelser, d.v.s. de har en kommunikativ funktion. Derfor er brugen af dem en beretningsslutning i den erslevske forstand. Dette udelukker selvfølgelig ikke, at underskrifter også kan have andre funktioner, f. eks. juridiske. Dette fremhæves for at markere, at når visse metodikere betragter datering og underskrifter som ikke-berettende elementer og derfor ikke forstår udnyttelsen af dem som beretningsslutninger, hænger dette sammen med en anden forståelse af beretningsbegrebet. Jf. min nævnte anm. *Historisk Tidsskrift* 74, 1974, s. 375 ff. Et sigte hos Poulsen er at undgå beretningsslutninger i historieforskningen, men ud fra min forståelse af disse er dette ikke muligt.

Den afgørende forskel mellem Erslev og Poulsen er, at Erslev i historieforskningen ikke ville tillægge observationen den rolle og betydning, den får hos Poulsen, nemlig at være kendsgerningsetableringens primære aktivitet.⁷ Hos Erslev etableres historiske kendsgerninger ved hjælp af beretnings- og/eller levningsslutninger. I visse formuleringer var han også på det rene med, at disse slutninger var baseret på og betinget af historikerens samtidserkendelse.⁸ Det vil sige, at kendsgerningerkendelsen er formidlet af anden erkendelse og altså ikke blot observationer. Herved havde Erslev tillagt det erkendende subjekt en positiv og produktiv rolle i den historiske forskningsproces. Dog drog han ikke af denne indsigt eller indsigten, der lå til grund for det funktionelle kildebegreb, de nødvendige erkendelsesteoretiske implikationer, nemlig en erkendelsesteoretisk og metodisk rehabilitering af det erkendende subjekt i metodelæren. Det fremgår af hans principielle skelnen mellem teknik og metode og af hans skrift om historieskrivningen fra 1911.

Modstillingen af Erslev og Poulsen afdækker samtidig det mest problematiske ved Poulsens standpunkt, nemlig den erkendelsesteoretiske betydning, der tillægges observationer i den historiske metodelære. Dette skal analyseres nærmere, fordi den betydning, Poulsen tillægger observationer, er en afgørende forudsætning for hans principielle og fundamentale distinktion mellem datum og teori. Hvis den erkendelsesteoretiske betydning, som hos Poulsen tillægges observationen, problematiseres og afvises, underminerer dette samtidig på afgørende måde indholdet af de efterfølgende elementer i hans tematisering af den historiske forskningsproces.

Jeg har tidligere citeret Poulsens redegørelse for, hvorledes historikeren når frem til sine data. Fire forhold bør fremhæves. For det første fremgår det af det nævnte, at Poulsen benytter termerne »datum« og »kendsgerning« som synonymmer. For det andet at historikeren når frem til sine data — også de historiske — gennem observationer. Af beskrivelsen som helhed fremgår det, at det primært vil sige ved hjælp af synsaktiviteten. For det tredje er data »de faste punkter i verifikationsprocessen« af en teori. Og for det fjerde er sandhedsværdien af disse data baseret på muligheden af, at andre kan gentage den samme aktivitet, altså en konsensusteori.

Betragtet i en videnskabsfilosofisk sammenhæng ligner Poulsens beskrivelse af historikerens dataetablering en næsten rendyrket genoplivelse af den logiske

⁷ I andre sammenhænge opfatter Erslev generelt erkendelse som værende lig observation. Jf. *Historisk Teknik*, 2. udg., 1926, s. 94 ff. og »*Historieskrivning*«, *Historiske Afhandlinger* II, 1937, s. 221 f.

⁸ »*De historiske Slutninger som hvilende paa Nutidserfaring* ... Det gælder ikke blot om de saglige Slutninger, men ogsaa om Slutningerne ud fra Kilderne, at de til syvende og sidst beror paa Analogi med Nutidserfaringer, paa at vi gaar ud fra, at der er en Grundlighed mellem Fortidens Mennesker og os selv. Vi bliver os det ikke bevidst, fordi der som oftest er Tale om Handlinger, der ikke frembyder noget usædvanligt, men det viser sig skarpt, naar vi møder en Beretning, som er i Strid med dagligdags Erfaring; ... Heri ligger da, at en Historiker ikke kan nøjes med ene at studere Fortiden; han maa udvikle sin Dømmekraft ved i sin Samtid at studere de Forhold, som han vil forstaa i Fortiden.«, *Historisk Teknik*, s. 91.

positivismes idé om, at videnskabernes fundament var en række »protokolsætninger«, der beskrev det empirisk givne. I sig selv er dette paradoksalt, fordi det oprindeligt var hensigten med protokolsætningerne at finde et grundlag for videnskaberne, der ikke implicerede en henvisning til det erkendende subjekt, og hos Poulsen har man netop en klar fremhævelse af forskerens aktive rolle i forskningsprocessen.⁹

Efter min mening er den rolle, Poulsen tillægger observationer i metodelæren, meget problematisk. Inden for selve helhedskonceptionen er der afgørende problemer. F. eks. er der ikke hos ham et verifikationsproblem med hensyn til etableringen af de historiske data. Det implicerer, at der med hensyn til historieforskningens fundamentale udsagn ikke eksisterer verifikationsproblemer. Også fra en mere ekstern synsvinkel er der afgørende problemer. For det første synes han at forbigå gestaltpsykologiens resultater, der netop har problematiseret forestillingen om »rene« observationer. For det andet synes han ligeledes at forbigå et kernepunkt i den hermeneutiske tradition, nemlig at meningsindhold af f. eks. ord ikke kan iagttages, men må begribes. Det vil sige, at andre kognitive aktiviteter må tages i brug. Rigtigheden af denne indsigt kan nemt tilegnes. Ved f. eks. at iagttage et eller flere udsagn af et sprog, man ikke kender, vil man hurtigt kunne forvisse sig om, at selv gentagne iagttagelser ikke vil forøge ens erkendelse af udsagnets meningsindhold. For det tredje synes Poulsen ligeledes at forbigå, at centrale videnskabsteoretikere, f. eks. Karl R. Popper som tema har haft et opgør med ideen om observationer som fundament for den videnskabelige erkendelse.¹⁰

En problematisering af grundlaget for Poulsens skelnen mellem datum og teori har vigtige metodiske implikationer. Hvis der ikke er en umiddelbar og særegen måde, på hvilken de historiske kendsgerninger kan etableres, men verifikationsproblemet også er relevant i forbindelse med den mest enkle erkendelse, så bliver der ingen principiel metodisk forskel mellem datum og teori. I så fald må der fra det mest elementære til det meget komplekse være tale om hypotesedannelser, som historikeren må forsøge at verificere. Hvis dette er korrekt, kan man ikke fastholde Poulsens definition af verifikationsprocedurens indhold. Hvis det, Poulsen kalder data også kan og må underkastes en verifikationsprocedure, så kan disse data ikke indgå som »de faste punkter i verifikationsprocessen«. Tilsvarende kan verifikationsproceduren ikke defineres som: at en teori med held bliver brugt som forklaring af de foreliggende data, fordi disse data metodisk set også skal underkastes en verifikation.

Poulsens tematisering af den historiske forskningsproces kan kun opretholdes, så længe verifikationsproblemet ikke føres radikalt igennem. Når dette ikke gøres, skyldes det e.m.m. tendensen i den empiristiske metodetradition til at gå ud fra en umiddelbar opfattelse af det empiriske og tillægge dette en særlig autoritet. Men netop spørgsmålene: hvad er det empiriske?, og hvilken rolle har det i erkendelsen? er erkendelsesteoretisk set centrale problemer. Arne Næss har tidligere i metodede-batten fremhævet dette:

⁹ Jf. J. Passmore, *A Hundred Years of Philosophy*, 2. udg., 1968, kap. 16.

¹⁰ Jf. K. R. Popper, *Conjectures and Refutations*, 3. udg., 1969, passim.

Historisk forskning er empirisk forskning. Dens metodelære er en underart av empirisk forskningsmetode. Men hvis man søker å presisere og prøve hypoteser om hvori det empiriske element består, melder straks tre hovedretninger seg: (1) Erfaringsselementet slik vi tenker på det når det om en statsmann sies at han *har størst erfaring* om politiske avgjørelser (Spinozas synspunkt). (2) Erfaring erkjennelsesteoretisk redusert til sanseerfaring og videre til fornemmelser (Stuart Mill, Ernst Mach o.a.). (3) Erfaring opfattet som gestalt-erfaring (Kuhn, Polanyi o.a.). På metaplanet råder ingen enighet om hvori *nøyaktig* det empiriske består ... Empirisk prøvning skjer på forskjellig vis, alt efter som man utgår fra (1), (2) eller (3). Altså finnes ingen systemnøytral empirisme ...¹¹

Poulsens standpunkt kan let indpasses i Næss' skema, thi hos ham bliver det empiriske forstået som det sansebare, og det erkendes gjennom observationer. Det er her vigtigt at afdække de erkendelsesteoretiske forudsætninger for og metodiske implikationer af Poulsens forståelse af historikerens dataetablering. Erkendelsesteoretisk set betyder Poulsens idé om dataetablering ved hjælp af observationer, at han tillægger een bestemt kognitiv aktivitet en helt speciel erkendelsesteoretisk status, nemlig at kunne erkende kendsgerninger. Strengt taget implicerer dette, at han gør observation til erkendelsens konstitutive aktivitet, og deraf følger implicit en tese om, at observation og erkendelse er det samme. Her forudsætter jeg selvfølgelig, at han med domme om kendsgerninger mener opnået sand erkendelse. Men at dømme efter hans ordvalg, er dette ikke en urimelig tolkning af hans opfattelse.

Selvom Poulsens indlæg i metodede-batten var tænkt, blev opfattet som og på visse punkter er et opgør med kerneelementer i den empiristiske metodetradition, er det dog vigtigt at fremhæve, at hans erkendelsesteoretiske standpunkt er radikalt empiristisk. Ved at tillægge observationen en helt speciel erkendelsesteoretisk status, er det implicerede erkendelsesteoretiske standpunkt mere radikalt empiristisk end f. eks. Erslevs. Hos sidstnævnte fordredes der med hensyn til etableringen af historiske kendsgerninger som minimum brugen af to kognitive aktiviteter, nemlig både observationer og slutninger, der var baseret på anden erkendelse. Det empiristiske standpunkt hos Poulsen kommer f. eks. også frem ved den principielle skelnen mellem et historisk datum, der ikke behøver at underkastes en verifikationsprocedure, og en historisk teori, der netop skal underkastes en sådan. Vigtigt her er antagelsen af en principiel metodisk distinktion mellem etableringen af historieforskningens »basisudsagn« (data) og etableringen af mere komplekse teoridannelser. Metodisk betragtet er dette en fuldstændig parallel til Erslevs distinktion mellem teknik og metode.

Selvom der både hos Erslev og mere radikalt hos Poulsen søges gennemført et brud med en egentlig kildepositivistisk opfattelse, så har de begge, hvad der kan kaldes en kendsgerningspositivistisk opfattelse. En sådan ligger i øvrigt også til grund for mange af Arups metodiske overvejelser. Et kendsgerningspositivistisk standpunkt har for mig at se primært fire kendetegn, tre erkendelsesteoretiske og et metodisk: (a) en subjekt-objekt dikotomi som grundlag for erkendelsesopfattelsen; (b) at observation forstås som det centrale erkendelsesparadigme og til-

¹¹ Næss, »Historie – pluralisme og historiske synteser«, Studier i historisk metode VI, 1972, s. 13.

lægges følgelig en speciel erkendelsesteoretisk status; (c) en eller anden form for atomistisk kendsgerningsopfattelse; og (d) det metodiske korrelat bliver en principiel metodisk skelnen mellem erkendelsen af historiske kendsgerninger og erkendelsen af de historiske sammenhænge. Konsekvensen af denne opfattelse har været, at erkendelsen af historiske sammenhænge, altså enhver form for synteseproblematik er blevet gjort til et specielt metodisk problem. Ud fra forudsætningerne er dette aldeles konsistent. Sålænge erkendelse forstås som observation eller noget analogt hermed, må sammenhænge, især de mere komplekse være yderst problematiske størrelser, da disse selv under optimale betingelser aldrig kan observeres. Efter min mening har Lonergan præcist formuleret den problematik, der måtte fremtræde som en nødvendig konsekvens af det kendsgerningspositivistiske standpunkt.

With Langlois and Seignobos ... there emerges a clear-cut distinction and separation between the determination of historical facts and the determination of their interconnections. This distinction and separation has its ground, it would seem, in notions of natural science current in nineteenth-century positivist and empiricist circles. But in those very circles there were bound to arise the further question. Why add to the facts? Must not any addition that is not obvious to everyone be merely subjective? Why not let the facts speak for themselves?¹²

Efter min mening er det denne problematik, der ligger bagved og gør Erslevs skrift om historieskrivningen til et splittet skrift. Det er de metodiske konsekvenser af den kendsgerningspositivistiske opfattelse og dens forudsætninger, der har været og er et kerneproblem i den empiristiske metodetradition. Arup søgte at løse dette problem ved at tildele fantasien en positiv rolle i den historiske erkendelse, blandt andet med ideen om at digte over kendsgerningerne. Men han blev da også af fagfæller beskyldt for at være uvidenskabelig og hans arbejde for at være præget af subjektivitet.

Det er også på grund af de metodiske konsekvenser af det kendsgerningspositivistiske standpunkt, at Inge Skovgaard-Petersen har skrevet »Kritik af den klassiske metodelære«.¹³ Hendes bidrag til metodetraditionen må tolkes som et tilsigtet opgør med centrale elementer i den empiristiske metodetradition og som et forsøg på at overskride dens begrænsninger. Det indeholder to dele. Først gives der en kort redegørelse for to karakteristiske træk ved den klassiske metodelære. Dels Erslevs accept af mosaikteorien som model for den historiske erkendelse.¹⁴ Dels den hårdtoptrukne skelnen mellem den videnskabelige analyse og den subjektive historiske syntese. Reaktionen imod denne forståelse af historisk metode illustreres med Annales-skolen. Med dens krav om en totalhistorie og et bærende grundsyn

¹² Method, s. 201.

¹³ Studier, s. 9-20.

¹⁴ Der findes mosaikteoretiske overvejelser hos Erslev, men der er tillige et afgørende brud med en egentlig mosaikteori for den historiske erkendelse. Erslevs lidt forsømte tredje kildegruppe, der omfatter »Nutidslivet, forsaavidt det tillader Tilbageslutninger til, hvad der er sket i Fortiden« (Historisk Teknik, s. 6), betyder et tydeligt brud med en mosaikteori. Af andre elementer, der peger i samme retning, kan nævnes det funktionelle kildebegreb, distinktionen mellem teknik og metode samt realkritikken.

behandles et problemkompleks, den klassiske metodelære ikke kunne håndtere, og et synspunkt, hvis videnskabelige legitimitet den stærkt betvivlede.

En bestemmelse af historieforskningens emneområde som omfattende både de indre og ydre begivenheder sammenknytter indlæggets to dele. I anden del fremhæves endnu et karakteristisk træk ved den klassiske metodelære, nemlig at den var et felttog imod de berettende kilder. Disse blev kun relateret til studiet af de ydre begivenheder. En hjælp til studiet af de indre kunne metodelæren derimod ikke give. Skovgaard-Petersen knytter sig derfor til den hermeneutiske tradition i et forsøg på at finde midler og begreber, blandt andet topos-ideen, til udforskningen af de indre begivenheders historie. Afgørende i denne sammenhæng er det faktiske brud med den empiristiske erkendelsesopfattelse og dens forudsætninger.

Her kommer vi til et afgørende punkt: vi kan blive enige om at der foreligger et vidnesbyrd uden at kunne blive enige om hvad vidnesbyrdet går ud på. . . . Der er altså både et empirisk element i etableringen af en begivenhed – og det består ikke alene af den umiddelbare iagttagelse, men også af den kildekritiske bestemmelse af kildens udsagnsevne – og et subjektivt element i fortolkningen af vidnesbyrdets betydning. Begge dele, både det konstaterbare og det personligt fortolkende, må fastholdes når begivenhedens erkendelsesteoretiske betydning skal gøres op.¹⁵

Det er tydeligt, at Skovgaard-Petersen ikke tænker ud fra en subjekt-objekt dikotomi og dens metodiske implikationer. Her inddrages det erkendende subjekt/det personlige som en positiv, nødvendig og konstruktiv faktor i den historiske erkendelse. Dette kommer også frem i hendes udnyttelse af kerneindsigter i den hermeneutiske tradition. F. eks. at historikerens arbejde ikke er noget analogt med en tilskuerrolle, men fordrer medleven og indleven. Derfor får hendes objektivitetsopfattelse også et indhold, der lægger op til en subjektudviklende metodologi.¹⁶ Inspirationen til bruddet med den empiristiske erkendelsesopfattelse stammer vel primært fra R. G. Collingwood og Henri-Irénée Marrou. Dog mangler hendes indlæg et egentlig forsøg på at behandle de fundamentale erkendelsesteoretiske problemer, der skal løses, hvis det kendsgerningspositivistiske standpunkt for alvor skal overvindes.

Sigtet med den foregående skitse har været at afdække og fremlægge nogle enkelte, men centrale opfattelser, forudsætninger og problemer i den empiristiske metodetradition. Som primære determinanter har disse i større eller mindre grad virket styrende i tematiseringen af den historiske forskningsproces. Dette er gjort, fordi forudsætningen for en frugtbar diskussion af og kritisk stillingtagen til den metodetradition, der mest afgørende har præget faghistorien herhjemme, må starte med en identifikation af centrale opfattelser, forudsætninger og problemer. Uden et forsøg på en sådan identifikation kommer en diskussion let til at fiksere på det sekundære og afledede, og ikke på det centrale og væsentlige.

Ud fra denne skitseagtige analyse bliver nogle af de centrale og strategiske spørgsmål, som en stillingtagen til den empiristiske metodetradition må fiksere

¹⁵ Studier, s. 12.

¹⁶ »Indlederen [ISP] betoned, at også kravet om objektivitet i historieforskningen måtte opfattes som en etisk fordring, og at relativiteten indtræder med forskerens bevidsthed om hans egne evners og muligheds begrænsning.«, sst., s. 22.

på følgende: (a) skal erkendelsesproblemet forstås ud fra en taget-for-given subjekt-objekt dikotomi med den konsekvens, at subjektivitet og egentlig objektivitet bliver polære begreber?; (b) hvorledes skal det empiriske element i erkendelsen forstås, og hvilken erkendelsesteoretisk status skal der tillægges dette element?; (c) hvad er en kendsgerning?; og (d) hvilke kognitive aktiviteter indgår i erkendelsen af en kendsgerning? Tydeligvis er disse spørgsmål ikke specifikke for historieforskningen, men er generelle erkendelsesteoretiske problemer. Derfor diskuteres de normalt ikke af historikere, endog ikke særlig eksplicit i selve metodelæren. Men hvis det er rigtigt, at den implicite eller eksplicite stillingtagen til disse problemer er primære determinanter i tematiseringen af den historiske forskningsproces, så må en egentlig diskussion af den empiristiske metodetradition have en generel erkendelsesteoretisk debat som ramme.

Jeg har også på visse punkter søgt at problematisere nogle kerneelementer i denne tradition. Om mere end et forsøg på en problematisering kan der ikke være tale, fordi termer som f. eks. »bevise« kun har en præcis mening inden for rammerne af en erkendelsesteori. Og jeg har netop forsøgt at sætte et spørgsmålstegn ved den empiristiske erkendelsesteori. Selvom jeg ikke kan acceptere Poulsens erkendelsesteoretiske standpunkt, indeholder hans bidrag til metodede-batten værdifulde indsigter og differentieringer. I hans tematisering af den historiske forskningsproces er det muligt at udskille fire elementer. Spørgsmålets konstitutive funktion i erkendelsen er implicit tilstede, og han skelner de fakto mellem erkendelsens empiriske element, et hypotesedannelsesproblem og et verifikationsproblem. Dog er disse distinktioner ikke integreret i hans empiristiske erkendelsesopfattelse, der netop ikke inddrager spørgsmåls-, hypotesedannelses- og verifikationsproblemet i forbindelse med historikerens etablering af de historiske kendsgerninger. Ud fra min betragtning gør dette hans indlæg mærkeligt splittet. Men hvis disse distinktioner faktisk blev integreret i selve erkendelsesopfattelsen, ville det medføre, at den empiristiske erkendelsesopfattelse faktisk var blevet forladt.

Det spørgsmål kan nu melde sig: kan de fire elementer i Poulsens tematisering af den historiske forskningsproces integreres til en sammenhængende erkendelsesopfattelse? Det kan og er de blevet. Lonergan har i det førnævnte værk *Insight* netop tematiseret den menneskelige erkendelse således, at den strukturelle sammenhæng mellem spørgsmålets konstitutive funktion, erkendelsens empiriske element, hypotesedannelses- og verifikationsproblemet er blevet afdækket. I det følgende vil jeg derfor fremlægge nogle kerneelementer i den forståelse af den menneskelige erkendelse, Lonergan har afdækket.¹⁷ Selvfølgelig kan det kun blive en yderst grov skitse. Den kan ikke yde retfærdighed hverken til hans rige, dybtborende og vanskelige analyse og forståelse af den menneskelige erkendelse eller til størrelsesordenen af selve problemet. Når den fremlægges, skyldes det dog ikke kun, at denne erkendelsesopfattelse e.m.m. er meget frugtbar for forståelsen af historikerens kognitive aktiviteter, men også fordi det er min overbevisning, at den afdækkede grundstruktur er korrekt.

¹⁷ Nogle kortere sammenfatninger af denne forståelse af strukturen i erkendelsen findes i *Method*, kap. 1 og i artiklen »Cognitive Structure«, *Collection*, s. 221–39.

III

The precise object of historical inquiry and the precise nature of historical investigation are matters of not a little obscurity. This is not because there are no good historians. It is not because good historians have not by and large learnt what to do. It is mainly because historical knowledge is an instance of knowledge, and few people are in possession of a satisfactory cognitional theory.¹

Ved en redegørelse for nogle fundamentale erkendelsesteoretiske problemer er det vigtigt med det samme at klarlægge problemstillingens art. Dette kan illustreres gennem en modstilling af to udsagn: (a) »Historikeren forstår X's handling« og (b) »Historikeren forstår den historiske forskningsproces«. Ud fra en grammatisk betragtning har begge udsagn et fælles verbum, at forstå, og de har også et fælles subjekt, nemlig historikeren. Men objektet er forskelligt. I det første er det en historisk persons handlinger, medens objektet i det andet udsagn er den historiske forskningsproces, d.v.s., at historikerens egne aktiviteter indgår i objektet. Kendetegnende for det andet udsagn er, at dets subjekt og objekt er delvis sammenfaldende. Eksemplet er grammatisk, men det afgørende for mig er at illustrere, hvorledes man i erkendelsesteoretiske spørgsmål løber ind i det problem, at erkendelsesteoretikeren/historieteoretikeren må tænke sig selv med i sin undersøgelse.²

Det stillede problem er at erkende, hvad (historisk) erkendelse er, og følgelig bliver objektet for en generel erkendelsesteoretisk eller historieteoretisk undersøgelse netop det erkendende subjekts/historikerens aktiviteter. Undersøgelsens objekt har en særlig karakter, da det ikke kan betragtes i den almindelige betydning af ordet. Når det erkendende subjekt vil undersøge og forstå objektet, d.v.s. sine egne kognitive aktiviteter, så er disse samtidig performativt til stede. Da de kognitive aktiviteter er virksomme ved selve undersøgelsen og selv indgår som objekt for denne, må en erkendelse af disse være et spørgsmål om at vende opmærksomheden mod ens egne aktiviteter, altså ens »performance«. Derfor har jeg benyttet udtrykkene at afdække, hvad erkendelse er og at tematisere dens elementer og struktur. Man kan også sige, at opgaven er at bevidstgøre og forstå ens egen kognitive praksis (performance).

Hvis man forstår erkendelsesteoriens problemer ud fra den her anlagte synsvinkel, så opklarer dette to vigtige forhold. For det første er det både forståeligt og almindeligt, at mennesker de facto kan erkende, uden at have erkendt, hvad erkendelse er. Dette forhold er parallelt til, at mennesker kan tale et sprog uden at være i stand til at gøre rede for dets grammatik og struktur. Eller at forskelligartede behov påvirker og indgår i menneskers handlinger, uden at de har er-

¹ Lonergan, *Method*, s. 175.

² Denne indsigt findes f.eks. også hos Hegel: »Die Forderung ist also diese: Man soll das Erkenntnisvermögen erkennen, ehe man erkennt; es ist dasselbe wie mit dem Schwimmenwollen, ehe man ins Wasser geht. Die Untersuchung des Erkenntnisvermögens ist selbst erkennend, kann nicht zu dem kommen, zu was er kommen will, weil es selbst dies ist ...« Her citeret efter Habermas, *Erkenntnis und Interesse*, 1968, s. 15.

kendt, hvad disse behov egentlig er, eller hvordan de fungerer. For det andet betyder dette, at hvis man vil erkende, hvad erkendelse er, må man foretage en speciel undersøgelse. En nærmere skitsering af, hvorledes en sådan undersøgelse konkret kan foretages, skal ikke gøres her. Af det førnævnte fremgår dog, at en sådan undersøgelse blandt andet må dreje sig om en opmærksom selvanalyse. Første del af værket *Insight*, der som titel har »Insight as Activity«, er resultatet af en sådan undersøgelse, og heri formuleres et strategisk sæt af problemer, der må behandles i forbindelse med en afdækning af strukturen i den menneskelige erkendelse.³ I det følgende skal nogle enkelte, men centrale resultater af en sådan analyse af erkendelsen beskrives.

Poulsens tematisering af den historiske forskningsproces indeholder som nævnt fire distinkte elementer. Disse er: spørgsmålets konstitutive funktion, erkendelsens empiriske element, hypotesedannelsesproblemet og verifikationsproblemet, men de er ikke integreret til en sammenhængende erkendelsesopfattelse. Skal disse fire elementer integreres, må der fikseres på endnu eet element, nemlig den konstitutive rolle, som indsigter har i erkendelsen. Termen »insigt« refererer til en almindelig kendt erfaring. Ofte beskrives indsigter som aha-oplevelser. I dagligsproget beskriver man indsigter med formuleringer som »ti-øren faldt« eller »der går en prås op for en«. Overgangen fra situationen hvor man tumler med et problem til situationen, hvor man har opdaget en løsning, kan forstås som en indsigts opdukken. Indsigter må også forstås som et af de kreative og produktive elementer i den menneskelige erkendelse.

By insight . . . is meant not any act of attention or advertence or memory but the supervening act of understanding. It is not any recondite intuition but the familiar event that occurs easily and frequently in the moderately intelligent, rarely and with difficulty only in the very stupid. In itself it is so simple and obvious that it seems to merit the little attention that it commonly receives. At the same time, its function in cognitional activity is so central that to grasp it in its conditions, its working, and its results, is to confer a basic yet startling unity on the whole field of human inquiry and human opinion.⁴

Påstanden om indsigters fundamentale rolle i den menneskelige erkendelse er baseret på en meget differentieret analyse. For en fuld forståelse af deres betydning og funktion er sådanne differentieringer vigtige. Der kan skelnes mellem forskellige typer af indsigter. F. eks. er der inverse og direkte indsigter. Blandt de direkte indsigter kan der skelnes mellem dem, gennem hvilke korrelationer begribes, og dem, gennem hvilke helheder begribes.⁵ I denne sammenhæng er det afgørende dog kun indsigters konstitutive rolle i erkendelsen og distinktionen mellem direkte og reflektive indsigter.

³ »All defining presupposes undefined terms and relations. In the book *Insight* the undefined terms are cognitional operations and the undefined relations are the dynamic relations that bind cognitional operations together. Both the operations and their dynamic relations are given in immediate internal experience, and the main purpose of the book is to help the reader to discover these operations and their dynamic relations in his personal experience.« Lonergan, »Theories of Inquiry«, A Second Collection, 1974, s. 34.

⁴ Lonergan, *Insight*, s. ix.

⁵ Jf. sst. kap. II og VIII.

Har man først fået et sæt af indsigter, kan deres fornyede indtræffen blive en rutinesag. Et eksempel er regneregler. Drejer det sig derimod om nye indsigter, så kan disse ikke uden videre frembringes. Indsigter kan ikke fås ved blot at ville dem. Selv under optimale betingelser frembringes indsigter ikke ad libitum. En central og erkendelsesteoretisk vigtig forudsætning for indsigters opdukken er tilstedeværelsen af en undren hos det erkendende subjekt. Denne undren er udtryk for menneskets ønske om og behov for erkendelse. Denne undren er kilden til menneskets spørgen. Mennesket undrer sig ikke bare, men om noget, og konkret kommer denne undren til udtryk som specifikke spørgsmål. Uden undren, uden at stille spørgsmål får mennesket ikke indsigter.

Spørgsmålets konstitutive rolle i den menneskelige erkendelse er tidligere blevet nævnt og fremhævet. Nu kan denne rolle præciseres nærmere. Spørgsmålet er ikke kun erkendelseskonstitutivt, fordi problemstillingen har en overordnet og styrende funktion i forskningsprocessen, uden denne kan f. eks. hverken kildematerialet afgrænses eller dets udnyttelsesmåde bestemmes. Mere fundamentalt er spørgsmålet erkendelseskonstitutivt, fordi undren og spørgen er forudsætninger for indsigters indtræffen. Indsigter opnås som et kreativt og produktivt »respons« på menneskets erkendelsessøgen.

Mennesker har undret sig og stillet spørgsmål om alle slags fænomener og forhold. Undren og spørgen er fremherskende elementer i menneskers dagligliv. Videnskaberne forstået som grupper af personer, som sociale institutioner har på særegen måde specialiseret sig i undren og spørgen. Centralt i både dagliglivet og videnskaberne er en spørgen om menneskers erfaringer, det erfarbare, det empiriske.⁶ Konkrete erfaringer stimulerer til specifikke spørgsmål, og spørgsmålene stilles for at forstå det erfarede. Der stilles spørgsmål som f. eks.: hvad er X?, hvorfor sker Y?, hvorofte hænder V?, hvad betyder Z?, o.s.v. Man tumler med problemet, analyserer og overvejer det. Ofte går der pludselig et lys op for en, man får en indsigt, finder en løsning. Det er gennem direkte indsigter, at et svar på det stillede spørgsmål bliver fundet. Gennem sådanne indsigter opnås en forståelse af undersøgelsesobjektet, af det erfarede.

Ofte stiller man sig tilfreds med den fundne løsning, dog ikke altid. Er man blot selvkritisk indstillet eller har gennemgået en videnskabelig træning, er man klar over, at man ikke umiddelbart kan fæste lid til sine indsigter. Løsninger kan være forkerte. Med andre ord er man klar over, at ens formulerede indsigter kun må opfattes som hypoteser. Derfor går man videre og formulerer en anden type spørgsmål: er det sandt?, er det sandsynligt?, kan det verificeres? Disse spørgsmål adskiller sig radikalt fra den type spørgsmål, der blev stillet for at forstå det erfarede. Nu drejer det sig ikke om at opnå forståelse. Tværtimod skal der nu tages stilling til forståelsens korrekthed eller sandsynlighed. Også svarene adskiller sig fra svarene på spørgsmål som: hvad er X? Nu bliver indholdet af svarene: ja, nej, ved ikke, sandsynligvis, o.s.v. Med sådanne svar fældes der domme om forståelsens holdbarhed. Også i dette tilfælde er det gennem indsigter, at et svar

⁶ Jeg abstraherer i denne sammenhæng fra f. eks. matematisk erkendelse, der udforsker det mulige.

på det stillede spørgsmål bliver fundet. Indsigter ligger til grund for de fældede domme. Men det er en anden type indsigter. Nu er det reflektive indsigter, gennem hvilke forståelsens korrekthed eller bevismaterialets tilstrækkelighed begribes.⁷ På denne måde kan der afdækkes en struktur i den menneskelige erkendelse bestående af et sæt af distinkte aktiviteter. Lonergan har sammenfattet det på følgende måde:

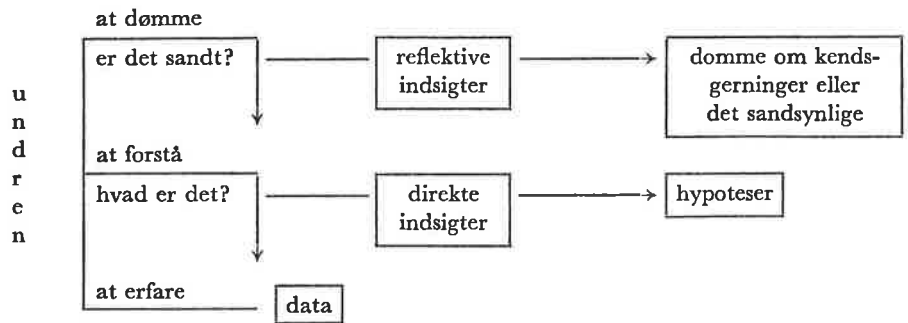
... the view that human knowing is a dynamic structure implies that human knowing is not some single operation or activity, but on the contrary, a whole whose parts are cognitional activities. ... Human knowing ... is not experience alone, not understanding alone, not judgment alone; it is not a combination of only experience and understanding, or of only experience and judgment, or of only understanding and judgment; finally, it is not something totally apart from experience, understanding and judgment. Inevitably, one has to regard an instance of human knowing, not as this or that operation, but as a whole whose parts are operations. It is a structure and, indeed, a materially dynamic structure. But human knowing is also formally dynamic. It is self-assembling, self-constituting. It puts itself together, one part summoning forth the next, till the whole is reached. And this occurs, not with the blindness of natural process, but consciously, intelligently, rationally. Experience stimulates inquiry, and inquiry is intelligence bringing itself to act; it leads from experience through imagination to insight, and from insight to the concepts that combine in single objects both what has been grasped by insight and what in experience or imagination is relevant to the insight. In turn, concepts stimulate reflection, and reflection is the conscious exigence of rationality; it marshals the evidence and weighs it either to judge or else to doubt and so renew inquiry. Such in briefest outline is what is meant by saying that human knowing is a dynamic structure.⁸

På grundlag af en sådan analyse og forståelse af den menneskelige erkendelse er det muligt at skelne mellem dagligdags (common sense), videnskabelig og metodologisk-erkendelsesteoretisk erkendelse. Sådanne differentieringer kan gennemføres ved hjælp af en nærmere specifikation af indholdet af de forskellige kognitive aktiviteter. En sådan specifikation sker gennem en præcisering af hensigten, erfaringsgrundlaget, samt de spørgsmåls-, indsigts- og domstyper, der er kendetegnende for den specielle erkendelsesmåde. Sådanne differentieringer er vigtige med hensyn til en redegørelse for tesens rækkevidde og implikationer. Det afgørende her er dog kun selve tesen om, at de forskellige kognitive aktiviteter skal forstås som elementer i en dynamisk helhedsstruktur, der er rekurrent og performativt nærværende i al erkendelse. Meget forsimplet kan denne struktur præsenteres på følgende diagrammatiske måde:⁹

⁷ Jf. Lonergan, *Insight*, kap. IX og X.

⁸ Lonergan, »Cognitional Structure«, *Collection*, s. 223-24.

⁹ Til en fuld tematisering af den dynamiske helhedsstruktur i menneskets bevidsthedsliv hører også et fjerde (ansvars- og beslutnings-) niveau, hvor man stiller spørgsmål som: er det umagen værd?, er det værdifuldt?, hvad skal der gøres?, og hvor svarene er menneskets valg, værdier og beslutninger. Som nævnt under del I (jf. s. 119) er sådanne spørgsmål og svar virksomme i selve erkendelsesprocessen og må følgelig inddrages i metodelæren, hvis denne gør krav på at klarlægge de centrale elementer i historikerens kognitive praksis. Et mere differentieret diagram, hvor det fjerde niveau også er indarbejdet, findes i et appendiks.

På denne måde kan de fire elementer i Poulsens tematisering af den historiske forskningsproces integreres til en sammenhængende erkendelsesopfattelse. Denne integration er blandt andet blevet mulig gennem en fiksering på den konstitutive rolle, indsigter har i den menneskelige erkendelse. En sådan integration har dog også medført, at meningsindholdet af visse elementer/termer enten er blevet præciseret nærmere eller direkte forandret. F. eks. er ideen om spørgsmålets konstitutive rolle som nævnt blevet præciseret. Og selvom termen hypotese stadig betyder en idé, der skal søges verificeret, er der sket en uddybning og præcisering gennem definitionen af en hypotese som produktet af en eller flere direkte indsigter. Hos Poulsen refererer termen dom til observationsudsagn. Derimod betyder termen dom nu resultatet af en reflektiv begribelse af forståelsens korrekthed og/eller bevismaterialets tilstrækkelighed. Termerne datum og kendsgerning er ikke længere synonymer, således som de er det hos Poulsen. Nu refererer termen datum kun til indholdet af en erfaring, altså uden at denne erfaring er blevet forstået eller forståelsens korrekthed er blevet afgjort. Derimod refererer termen kendsgerning til en erfaring, der gennem indsigter er blevet forstået, og forståelsens korrekthed og bevismaterialets tilstrækkelighed er blevet godtgjort.

En vigtig konsekvens af disse forskelle skal fremhæves her. Hvis kendsgerninger som hos Poulsen etableres ved hjælp af observationer, så følger heraf en atomistisk kendsgerningsopfattelse, da det kun er muligt at observere det konkrete og partikulære. Da hverken det almene eller sammenhænge kan observeres, må generel og syntetisk erkendelse blive et specielt problem og kvalitativt forskelligt fra erkendelsen af kendsgerninger. Hvis derimod termen kendsgerning refererer til erfaringer, der gennem indsigter er blevet forstået og forståelsens korrekthed og bevismaterialets tilstrækkelighed er blevet godtgjort, så er der ikke impliceret en atomistisk kendsgerningsopfattelse. Hvis termen kendsgerning refererer til korrekte svar på et sæt af spørgsmål, fremkommer denne metodiske spaltning ikke. Dette har gyldighed for både det simple og de mere komplekse spørgsmål. Og hvis spørgsmålet netop har vedrørt sammenhænge, og de opnåede direkte indsigter er den type, gennem hvilke korrelationer begribes, må den opnåede erkendelse, såfremt de nødvendige reflektive indsigter foreligger, også forstås som erkendelse af kendsgerninger. Følgelig bliver forskellen mellem partikulær og syntetisk historisk erkendelse en forskel i erkendelsestype eller kompleksitet, hvor den

ene forudsætter den anden, men der fremkommer ikke et principielt metodisk skel.

I forhold til Poulsens ideer er den fundamentale forskel dog selve erkendelsesopfattelsen. Hvis menneskelig erkendelse forstås som et struktureret sæt af irreduktible aktiviteter, hvori undren, erfaring, forståelse og dømmen indgår som nødvendige elementer i helheden, så foreligger der et virkeligt gennemført brud med den empiristiske erkendelsesopfattelse, hvor observation og erkendelse bliver identificeret. Et sådant brud medfører tillige en klar rehabilitering af det erkendende subjekt i erkendelsesteorien og metodelæren samt en fremhævelse af menneskets kognitive autonomi. Hermed opgives et subjektfor nægtende vidensideal, hvor subjektivitet og objektivitet opfattes som polære begreber. Nu må problemet om erkendelsens objektivitet også forstås på en anden måde. Når erfaring, forståelse og dømmen indgår som elementer i den menneskelige erkendelse, har dette også implikationer for forståelsen af indholdet af begrebet »objektivitet«.

Human knowing is a compound of many operations of different kinds. It follows that the objectivity of human knowing is not some single uniform property but once more a compound of quite different properties in quite different kinds of operation. There is experiential objectivity in the givenness of the data of sense or of the data of consciousness. But such experiential objectivity is not the one and only ingredient in the objectivity of human knowing. The process of inquiry, investigation, reflection, coming to judge is governed throughout by the exigences of human intelligence and human reasonableness; it is these exigences that, in part, are formulated in logics and methodologies; and they are in their own way no less decisive than experiential objectivity in the genesis and progress of human knowing. Finally, there is a third, terminal, or absolute type of objectivity, that comes to the fore when we judge, when we distinguish sharply between what we feel, what we imagine, what we think, what seems to be so and, on the other hand, what is so.¹⁰

Hvis tesen om en rekurrent og invariant helhedsstruktur i den menneskelige erkendelse er korrekt, har denne selvfølgelig vidtrækkende konsekvenser for både erkendelsesteorien og metodelæren. Et forsøg på at begrunde, bevise eller sandsynliggøre denne tese skal ikke gøres her. Dels ville det sprænge rammerne for dette debatindlæg, da det ville forudsætte en behandling af mange problemer, der ikke har været behandlet i det foregående. Dels opstår der afgørende vanskeligheder ved ethvert eksternt forsøg på en begrundelse. Disse vanskeligheder dukker op, fordi det kun er en erkendelsesteoretisk analyse og standpunkttagen, der egentlig muliggør en præcis definition af meningsindholdet med termer som »begrundelse«, »bevis« og »sandsynliggørelse«. Dette er de radikale konsekvenser af problemstillingen: at erkende hvad erkendelse er, og af kravet om at tænke sig selv med i denne analyse. Dog må det fremhæves, at hvis tesen er rigtig, skal en tilegnelse af dens indhold og en accept af dens holdbarhed ikke baseres på ydre

¹⁰ Lonergan, »The Subject«, A Second Collection, s. 76. Jf. »Empiricists have tried to find the ground of objectivity in experience, rationalists have tried to place it in necessity, idealists have had recourse to coherence. All are partly right and partly wrong, right in their affirmation, but mistaken in their exclusion.«, »Cognitive Structure«, Collection, s. 229-30. Jf. også Insight, kap. IX, X og XIII.

autoriteter. Er der en rekurrent og invariant helhedsstruktur i den menneskelige erkendelse, kan enhver principielt set afdække denne gennem en opmærksom analyse af ens egne erkendelsesaktiviteter, altså ens kognitive praksis.

Where knowing is a structure, knowing knowing has to be a reduplication of the structure. Thus, if knowing is just looking, then knowing knowing will be looking at looking. But if knowing is a conjunction of experience, understanding, and judging, then knowing knowing must be a conjunction of (1) experiencing experience, understanding, and judging, (2) understanding one's experience of experience, understanding, and judging, and (3) judging one's understanding of experience, understanding, and judging to be correct. On the latter view the follows at once a distinction between consciousness and self-knowledge. Self-knowledge is the reduplicated structure: it is experience, understanding, and judging with respect to experience, understanding, and judging. Consciousness, on the other hand, is not knowing knowing, but merely experience of knowing, experience, that is, of experiencing, of understanding, and of judging ... does this many-leveled subject exist? Each man has to answer that question for himself. But I do not think that the answers are in doubt. ... all can know themselves as such, for they have only to attend to what they are already conscious of, and understand what they attend to, and pass judgment on the correctness of their understanding.¹¹

To konsekvenser af denne tese om en rekurrent og invariant helhedsstruktur i erkendelsen kan der være grund til kort at behandle her. Dels konsekvenserne for forståelsen af metode. Dels konsekvenserne for opfattelsen af det erkendende subjekt.

Ved metode forstås ofte en beskrivelse af en fremgangsmåde, altså en redegørelse for de midler, der må tages i anvendelse, hvis man vil nå et bestemt mål. Nu er søgen efter ny erkendelse et karakteristisk træk ved videnskabeligt arbejde. Dette medfører blandt andet, at det mål en videnskabelig metodelære skal finde midler til at nå, er et ubekendt X ved undersøgelsens start. Fra denne indsigt har nogle draget den konklusion, at der ikke kan gives en forskningens eller opdagelsens logik. Et eksempel herpå er Popper.¹² Efter min mening er denne konklusion korrekt, hvis den skal forstås således, at ny erkendelse ikke kan frembringes ved hjælp af logiske slutninger. Hvis korrekte logiske slutninger ikke indeholder mere end, hvad der er givet med præmisserne, må denne konklusion være rigtig. Den må også være rigtig, hvis nye indsigter indgår i al ny erkendelse, fordi kreativitet da er et centralt moment i videnskabeligt arbejde.

Ikke desto mindre har metodeundervisningen en central placering i videnskabelig uddannelse. En metodeundervisning formidler blandt andet en forståelse af erkendte »faldgrupper« eller »blindgyder«. Har man eksempelvis forstået meningen med og begrundelsen for distinktionen mellem primære og sekundære beretninger, vil man næppe i fremtiden tillægge en sekundær beretning selvstændig

¹¹ Lonergan, »Cognitive Structure«, Collection, s. 225-7.

¹² Der er en afgørende og principiel forskel mellem den her formulerede forståelse af erkendelsesteoriens opgave og Poppers. Han vil ikke beskæftige sig med erkendelsens konstitutive aktiviteter eller dens genese, men kun med fremgangsmåderne for efterprøvning og kritik af resultaterne. Dog løber han – såvidt jeg kan forstå – ind i et fundamentalt performativt selvreferenceproblem.

vidneværdi med hensyn til meddelelsens indhold. En bagvedliggende forudsætning for megen metodeundervisning er vel også, at har man engang forstået fremgangsmåden ved udvalgte dele af den opnåede erkendelse inden for disciplinen, har man i det mindste nogle orienteringspunkter, der vil gøre arbejdet lettere i fremtiden.¹³ Tilstedeværelsen af et kreativt moment i videnskabeligt arbejde udelukker, at en videnskabelig metodelære blot er et sæt af regler, hvis anvendelse sikrer opnåelsen af det ønskede mål, nemlig ny erkendelse. Det er f. eks. umuligt at garantere nye indsigters opdukken.

Skal en videnskabelig metodelære være egentlig erkendelsesfremmende, er den stillet over for problemet om muligheden for at identificere rekurrente faktorer og mønstre i videnskabelig kreativitet. For selvom en erkendelse af sådanne faktorer og mønstre selvfølgelig ikke garanterer kreativitet, kan den danne grundlag for en intelligent strategi. Opnåelsen af et ønsket mål sikres ganske vist ikke med nødvendighed af en strategi, men en god strategi gør opnåelsen af målet mere sandsynligt. Måske vil mange afvise muligheden af sådanne rekurrente mønstre og faktorer i kreativt arbejde. Dog ikke alle. Nogle psykologer hævder at have erkendt sådanne mønstre i kreativitet. Et eksempel er Abraham H. Maslow. Og forståelsen af den rolle, indsigter har i den menneskelige erkendelse er ligeledes en afdækning af et erkendelsesteoretisk signifikant mønster i kreativitet.

Selvom brugen af den menneskelige fantasi spiller en meget betydningsfuld rolle i videnskabelig erkendelse, drejer det sig ikke om en fri udfoldelse af fantasien. Som ved andre typer af arbejde er også en vis træning og disciplin vigtige momenter i videnskabeligt arbejde.¹⁴ F. eks. er logisk kohærent tænkning frugten af intellektuel disciplin. Men da forskningen er en dynamisk og aktiv proces, må en træning også vedrøre mere end de logiske tankeoperationer. F. eks. må man kunne skelne mellem det rent hypotetiske og det sandsynliggjorte. Og de spørgsmål, der formuleres, må formuleres således, at de i hvert fald i princippet kan besvares. En metodelære er da også en formulering af et sæt af normer for forskningen. Videnskabeligt arbejde forstået som en dynamisk og kreativ proces har normative aspekter, som en videnskabelig metodelære må afdække og analysere. Hertil kommer problemet om at begrunde og godtgøre de normer, der

¹³ Jf. »De små 150 år, der er forløbet, siden Ranke første gang lagde sine kildekritiske studier frem, har ført til en forfinelse af den kildekritiske teknik. Selv middelmådigheder, der har gennemgået et propædeutisk kursus i kildekritik, kan nu om dage undgå fælder, som store begavelser i lidt ældre tid kunne falde i.«, H. P. Clausen, *Hvad er historie?*, s. 32.

¹⁴ Jf. »... we must make the distinction between primary creativeness and a secondary creativeness. The primary creativeness or the inspirational phase of creativeness must be separated from the working out and development of the inspiration. This is because the latter phase stresses not only creativeness, but also relies very much on just plain hard work, on the discipline of the artist who may spend half a lifetime learning his tools, his skills, and his materials, until he becomes finally ready for a full expression of what he sees. ... Now the virtues which go with the secondary kind of creativeness, the creativeness which results in the actual products, in the great paintings, the great novels, in the bridges, the new inventions, and so on, rest as heavily upon other virtues – stubbornness and patience and hard work and so on – as they do upon the creativeness of the personality.«, A. H. Maslow, »The Creative Attitude«, *The Farther Reaches of Human Nature*, 1973, s. 61–2.

hævdes at gælde for forskningen. Man kan således sige, at problemet er at af-dække grundlaget for en disciplineret kreativitet.

Analysen af erkendelsens dynamiske struktur og elementer er en afdækning af mulighedsbetingelserne for erkendelse, altså en transcendental-filosofisk analyse. Gennem en sådan analyse opnås ikke kun en deskriptiv og eksplanatorisk forståelse af det erkendende subjekts aktiviteter. Tillige giver en forståelse af disse mulighedsbetingelser en indsigt i erkendelsens virksomme normer. Det vil sige de normer, der må opfyldes, om erkendelse skal opnås. Har man først fået et indblik i disse normer, er muligheden for en vis kontrol og intelligent strategi tilstede. Et enkelt eksempel. Erkendelsen af, at undren og spørgen udgør en mulighedsbetingelse for indsigters opdukken, giver en indsigt i en virksom norm og muliggør en strategi. Den medfører f. eks., at hvis man virkelig vil forstå X's ideer, må man først tilegne sig og forstå de spørgsmål og problemstillinger, med hvilke X arbejdede. Tilsvarende hvis man selv tumler med et problem, søger en indsigt i noget, så implicerer erkendelsen af denne norm, at det vil være vigtigt at fiksere ens opmærksomhed på selve spørgsmålet. En så præcis analyse og afklaring af problemstillingens elementer og forudsætninger som muligt bliver da en central opgave. Indsigten i denne virksomme norm beskrives ofte ordsprogsagtigt som, at det rigtige spørgsmål er den halve løsning.¹⁵ Den generelle forståelse af metode, der følger af en sådan analyse af erkendelsens dynamiske helhedsstruktur, kan formuleres på følgende måde:

Method is not a set of rules to be followed meticulously by a dolt. It is a framework for collaborative creativity. ... A method is a normative pattern of recurrent and related operations yielding cumulative and progressive results. There is a method, then, where there are distinct operations, where each operation is related to the others, where the set of relations forms a pattern, where the pattern is described as the right way of doing the job, where operations in accord with the pattern may be repeated indefinitely, and where the fruits of such repetition are, not, repetitious, but cumulative and progressive.¹⁶

Det aktivitetsmønster, der udgør en videnskabelig metode, er et normativt mønster, fordi den invariante og rekurrente helhedsstruktur i den menneskelige erkendelse i en vis forstand er normativ. Grundlaget for tesen om strukturen i erkendelsen er, at mennesker de fakto undrer sig, har erfaringer, stiller spørgsmål, får indsigter, og fælder domme. Selvfølgelig hævdes der ikke noget specifikt om, hvilke erfaringer, spørgsmål, indsigter og domme, der konkret er tilstede i en

¹⁵ Jf. f. eks. Collingwoods opdagelse og diskussion af spørgsmålets betydning i *An Autobiography*, 1939. Det er tydeligt, at Collingwood brød med en empiristisk erkendelsesteori. Når han i *The Idea of History* (1946) betoner historikerens autonomi i forhold til kildematerialet, hænger dette bl. a. sammen med hans indsigt i spørgsmålets konstitutive betydning og forskellen mellem erkendelsens empiriske niveau (kildematerialet) og forståelsesniveauet. Men i hans tematisering af den historiske erkendelse skelnes der ikke klart mellem hypotesedannelses- og verifikationsproblemet, altså den radikale forskel mellem spørgsmål som: hvad er X? og er det sandt? Manglen på en klar skelnen mellem forståelse og dømmen gør, at Collingwoods erkendelsesteoretiske standpunkt vel nærmest må kaldes idealistisk.

¹⁶ Lonergan, *Method*, s. xi og 4.

given situation. Kun en historisk undersøgelse i bredeste forstand kan klarlægge dette. Som nævnt betyder denne tese, at erkendelse består af et struktureret sæt af irreduktible aktiviteter, hvori undren, erfaring, forståelse og dømmen indgår. Dog betyder dette ikke, at mennesker altid og med nødvendighed søger at afklare forståelsens korrekthed og bevismaterialets tilstrækkelighed, førend de fælder en dom. Tesen om erkendelsens struktur beskriver ikke i denne forstand et nødvendighedens univers. Men den redegør for de nødvendige betingelser, der må være opfyldt, hvis erkendelsen skal være fuldbåret og nå sit mål. Og i denne forstand ekspliceres de virksomme normer i erkendelsen.

Denne forståelse af erkendelsens struktur medfører også en normativ opfattelse af det erkendende subjekt, altså en normativ antropologi. Dette står i klar modsætning til den videnskabelige selvforståelse i den empiristiske tradition, hvor distinktionen mellem normativ og kognitiv ofte bruges til at bortvise det normative fra videnskabernes sfære. Mange vil sikkert mene, at en normativ antropologi enten er direkte umulig eller i hvert fald ligger hinsides den videnskabelige erkendelses domæne. Dog ikke alle. F. eks. er der en tydelig konvergens i menneske- og videnskabssyn mellem den såkaldte humanistiske psykologi og implikationerne af tesen om erkendelsens normative helhedsstruktur.¹⁷

Den førnævnte psykolog Maslow er en central person inden for den humanistiske psykologi. Den normative dimension i menneske- og videnskabssyn kommer tydeligt til udtryk i hans skrifter.¹⁸ Centralt i hans forståelse af psykologiens opgave er en orientering imod hvad der kan kaldes en optimal udviklingspsykologi. Det vil sige, at psykologien ikke kun skal beskæftige sig med det patologiske og det normale, men også med mennesket i dets optimale udfoldelse. F. eks. undersøge det, Maslow kalder »peak-experiences«. Psykologien skal afdække de grundlæggende behov, hvis tilfredsstillelse betinger og udgør mental sundhed. Den skal også fiksere på betingelserne for vækst, på hvorledes mennesker kan opnå den fuldeste udvikling gennem tilfredsstillelsen af deres fundamentale behov. Ud fra sådanne analyser bliver det muligt at formulere optimalbegreber med et normativt indhold, f. eks. »self-actualizing persons«. Maslow har også overført og anvendt denne betragtningsmåde på videnskabeligt arbejde. I bogen *The*

¹⁷ Om den humanistiske psykologi se f. eks. J. P. Jensen, *Om humanistiske psykologier og de humanistiske fags psykologi*, 1972. Efter min mening er der også en vis tydelig konvergens med intentionerne bag Habermas' udvikling af den kritiske teori.

¹⁸ »This book [*Eupsychian Management*] is unmistakably a normative social psychology. That is, it accepts the search for values as one of the essential and feasible tasks of a science of society. It is thus in direct contradiction to that orthodoxy which excludes values from the jurisdiction of science, claiming in effect that values cannot be discovered or uncovered but can only be stated arbitrarily, by fiat, by non-scientists. This does not mean that this book is antagonistic to classical value-free science, or to purely descriptive social science. Rather it seeks to include them both in a wider, more comprehensive conception of humanistic science and technology, a conception based squarely on the recognition that science is a by-product of human nature and that it can foster the fulfillment of human nature. From this point of view, a society or any institution in it can be characterized as fostering or hindering the self-actualization of its individuals.« Her citeret efter Maslow, *Toward a Psychology of Being*, 2. udg., 1968, s. 220.

¹⁹ Jf. sst. og Maslow, *Motivation and Personality*, 2. udg., 1970.

Psychology of Science, A Reconnaissance, (1966), der er et opgør med behaviorismens videnskabssyn, altså den empiristiske forskningstradition inden for psykologien, skriver han:

The last few decades of clinical and experimental psychology have brought into clearer focus the logically prior need, before knowing, to be a good knower ... In my opinion we have learned from clinical and personological experience (1) that improvement of psychological health makes the person a better knower, even a better scientist, and (2) that a very good path to improved and fuller humanness or health has been via self-knowledge, insight, and honesty with oneself. ... If you want to see the world, it is obviously sensible to be as good a seer as you can make yourself. The injunction might read, then: make yourself into a good instrument of knowledge. Cleanse yourself as you would the lenses of your microscope. Become as fearless as you can, as honest, authentic and ego-transcending as you can. Just as most people (or scientists) are not as fearless, ego-transcending, honest, unselfish, or dedicated as they could be, so most people are not as efficient cognizers as they are capable of becoming. (I pause only to ask the question: What might all this mean for the education of scientists and for the scientific education of nonscientists? Even asking the question is enough to make us doubtful about what is called science education). But the statement must be rounded out. We can't stop there. It all very well to be honest, authentic, decent. But beyond honesty, what? Authenticity is not the same as knowledge, any more than a clean microscope is. It is fine to be honest, in fact it is a prerequisite and *sine qua non* to being a good scientist. But it is also necessary to become skilled, competent, professional, knowledgeable, learned. Health is necessary but not sufficient for the would-be knower and doer.²⁰

En orientering imod en subjekt-udviklende metodologi er tydelig i Maslows psykologiske forståelse af betingelserne for videnskabeligt arbejde. Muligheden af en optimal forståelse af videnskabeligt arbejde er en vigtig forudsætning for denne orientering. Maslow har gennem sine psykologiske studier ydet et bidrag hertil. Disse studier fikserer på de individual- og socialpsykologiske aspekter af videnskabeligt arbejde.²¹ Tesen om den normative helhedsstruktur i erkendelsen er en parallel hertil. Fikseringen er dog ikke på de psykologiske, men på de erkendelsesteoretiske mulighedsbetingelser for erkendelsen. Og parallelt med Maslow formuleres der også optimalbegreber med et normativt indhold, f. eks. distinktionen mellem »vulnerable and invulnerable insights».²²

En subjekt-udviklende metodelære må som sit grundlag have en normativ opfattelse af subjektets erkendelseskonstitutive aktiviteter. En sådan metodelære forudsætter som nævnt et klart brud med subjekt-objekt dikotomien som et adækvat udgangspunkt for forståelsen af den menneskelige erkendelse. Forudsat et radikalt brud med subjekt-objekt dikotomien, er det den normative forståelse af det erkendende subjekt, der forklarer, hvorfor subjektivitet og objektivitet ikke skal forstås som polære begreber, d.v.s. gensidigt udelukker hinanden. Ud fra denne betragtningsmåde kan objektivitet forstås som værende et optimalbegreb med

²⁰ Maslow, *The Psychology of Science*, 1966, s. 48-9.

²¹ Jf. f. eks. Maslow, *Motivation and Personality*, kap. 1 og 2.

²² Jf. Lonergan, *Insight*, kap. X, 3.

normativt indhold. Det vil sige, at det refererer til den situation, i hvilken det erkendende subjekt har nået den grad af erkendelsesmæssig udfoldelse, at en begrundet og sand erkendelse er blevet opnået:

... in the world mediated by meaning and motivated by value, objectivity is simply the consequence of authentic subjectivity, of genuine attention, genuine intelligence, genuine reasonableness, genuine responsibility. Mathematics, science, philosophy, ethics, theology differ in many manners; but they have the common feature that their objectivity is the fruit of attentiveness, intelligence, reasonableness, and responsibility.²³

En nærmere fortolkning af den præcise mening med formuleringer som disse, ville fordrer en længere udredning, hvori meningen med begreber som »værdi«, »autenticitet«, »opmærksomhed«, o.s.v. blev analyseret og klarlagt. Dette skal ikke gøres her. Sigtet har kun været at give en meget grov skitse af en erkendelsesteoretisk grundkonception, ud fra hvilken den historiske forskningspraksis kan analyseres og forstås.

Een begrundelse for at redegøre for denne forståelse af den menneskelige erkendelse har været, at behovet for en analyse og forståelse af subjektets (historikerens) erkendelseskonstitutive aktiviteter er en nødvendig og radikal konsekvens af det funktionelle kildebegreb. Hvis man accepterer korrektheden af Erslevs indsigte, at problemstillingen, d.v.s. historikerens problemformulerende bevidsthed har en overordnet og styrende funktion i forskningsprocessen, implicerer dette, at det erkendende subjekts aktiviteter er konstitutive med hensyn til den historiske erkendelse. Det må følgelig være en central og relevant opgave for den historiske metodelære at beskæftige sig med historikerens erkendelseskonstitutive aktiviteter. En anden begrundelse har været, at denne forståelse af erkendelsens struktur er i stand til erkendelsesteoretisk at integrere de fire distinkte elementer i Poulsens tematisering af den historiske forskningsproces. En tredje begrundelse er, at kun på grundlag af en forståelse af erkendelse som en produktiv, konstruktiv og kreativ aktivitet bliver det muligt at begrunde og legitimere, at historikere virkeligt er i stand til at overskride de historiske aktørers selvforståelse og nå frem til en egentlig erkendelsesmæssig opdagelse. Altså til en erkendelse af historiske forhold og bevægelser, der ikke har været erkendt tidligere. Sålange erkendelse forstås som værende identisk eller analog med observation, og sålange metodelæren er præget af en mistillid til historikerens mere komplekse kognitive aktiviteter, forbliver denne væsentlige dimension ved historisk forskningspraksis problematisk og uhåndterlig.

Når det er blevet hævdet, at der findes en dynamisk og invariant helhedsstruktur i erkendelsen, som kan afdækkes gennem en opmærksom og selvkritisk analyse af vor kognitive praksis (performance), kan følgende spørgsmål melde sig: hvis den hævdede erkendelsesstruktur er performativt nærværende i historisk erkendelse, hvorfor så kritisere den empiristiske traditions tematisering af den historiske forskningsproces? For hvis det er korrekt, så betyder det, at også tilhængere af f. eks. en radikal empirisme i praksis undrer sig, stiller spørgsmål, får ind-

²³ Lonergan, *Method*, s. 265.

sigter og fælder domme. En sådan slutning er selvfølgelig korrekt, og jeg har derfor talt om f. eks. indsigterne hos Erslev, selvom indsigtbegrebet ikke indgår i hans egen tematisering. Men den slutning implicerer ikke, at enhver bevidst søger at udvikle evnen til at stille spørgsmål, fremme indsigters opdukken og klarlægge dommes grundlag. Generelt vedrører det rejste problem betydningen af menneskers selvforståelse (tematisering) for deres handlinger (praksis). Det er et stort og komplekst problem, men for mig er det sikkert, at menneskers handlinger i varierende grad bestemmes af deres selvforståelse.

En virksom forudsætning bag megen metodeundervisning er som nævnt, at den søger at formidle en forståelse af den historiske forskningsproces eller i det mindste af nogle af dens problemer. I stedet for at hjælpe og udvikle den fremtidige forskningspraksis, vil en meget mangelfuld eller fejlagtig tematisering formidle en forståelse og opstille normer, der vil hæmme forskningen, varierende alt efter i hvilken grad man i praksis efterlever metodelæren. Er metodelæren baseret på en empiristisk erkendelsesteori, vil den som oftest formidle den opfattelse, at jo fjernere man er fra det umiddelbart observerbare, desto mere fjerner man sig fra virkeligheden. Herved indgydes en mistillid til brugen af fantasien og indsigter i forskningen, selvom den dog ikke helt kan undertrykkes.

Er metodelæren baseret på et materielt kildebegreb og en mosaikteori, vil den formidle den opfattelse, at kun hvor der er direkte kildebelæg, vil fortidsforhold kunne erkendes. Herved opstilles en norm, der — i den udstrækning den efterleves — begrænser den historiske erkendelse og virker blokerende på forskningen. Den er blokerende, fordi historieforskningen — ved at inddrage nyt datamateriale, stille nye spørgsmål, udnytte ny viden om sammenhænge, få nye indsigter, revidere tidligere domme — kan overskride de historiske aktørers samtidsforståelse og erkende hidtil ukendte sammenhænge i den historiske situation. Medens en fejlagtig tematisering kan hæmme forskningen, kan en mere korrekt og differentieret tematisering frigøre og videreudvikle den fremtidige forskningspraksis, fordi den gør forskningsprocessen mere gennemskuelig. Derved muliggøres en erkendelsesstrategi, der henleder opmærksomheden på de centrale og erkendelseskonstitutive aktiviteter, historikeren må søge at beherske og udvikle. En diskussion og kritik af eksisterende tematiseringer indebærer følgelig en stillingtagen til historieforskningens selvforståelse, der afhængig af dens specifikke indhold kan hæmme eller udvikle den historiske erkendelse.

Jo mere metodelæren er baseret på en subjekt-negerende erkendelsesteori, desto mere vil den optræne historikere til primært at rette opmærksomheden mod erkendelsens empiriske grundlag, d.v.s. kildematerialet. Det kildepositivistiske standpunkt er den radikale konsekvens af en sådan tematisering. Derimod vil en subjekt-udviklende erkendelsesteori og metodelære fremhæve, at nok er kildematerialet en absolut nødvendig forudsætning for empirisk erkendelse, men historikeren er en egentlig »kilde« til historisk erkendelse, fordi det er historikeren, der både stiller spørgsmålene og svarer på dem, selvom selvfølgelig svarene gives på grundlag af en metodisk analyse, forståelse og bedømmelse af det relevante bevismateriale. Følgelig vil en sådan tematisering understrege, at historikernes opmærksomhed også i høj grad må rettes mod dem selv, da opnåelsen af historisk erkendelse

fundamentalt set er betinget af deres evne til at undre sig, stille spørgsmål, anvende deres fantasi, anticipere sammenhænge, opnå nye indsigter, kritisk vurdere kildematerialets muligheder og begrænsninger samt af evnen til at fælde domme.²⁴

Skal historieforskningens fundamentale metodeproblemer søges løst, fordrer det e.m.m. en overvindelse af den negation af selvrefleksionen, der som vist af Habermas er et centralt kendetegn ved den positivistiske tradition. Hvis historikere vil forstå historieforskningens resultater, metoder og mål, må deres egne erkendelseskonstitutive aktiviteter klarlægges, idet historieforskning må forstås som en form for menneskelig handlen. Søges dette konsekvent gennemført, bliver det af fundamental betydning at fastholde og leve op til den indsigt, at historikeren radikalt må tænke sig selv med i erkendelsesteoretiske og metodiske problemstillinger. En historisk metodelære må følgelig have til opgave at klarlægge, gennemskueliggøre og formulere normer for historisk forskningspraksis (performance). Men da historieforskning er menneskelig og historisk handlen, har det følgende vigtige konsekvens: der må da ikke være nogen principiel konflikt mellem på den ene side den antropologi og det fornuftsbegreb, der ligger til grund for metodelæren, og på den anden side forståelsen og bestemmelsen af historiens indhold. Netop dette er en konsekvens af bruddet med den klassiske subjekt-objekt dikotomi og accepten af, at der i historieforskningen er et fundamentalt fællesskab mellem den, der spørger, og det, der spørges om. Rehabiliteres selvrefleksionen i den historiske metodelære, d.v.s. søges historikerens erkendelseskonstitutive aktiviteter afdækket, vil metodelæren ikke kun bidrage til forståelsen af, hvorledes man udforsker det historiske, men også til forståelsen af historiens indhold og vilkår. Hermed identificeres et udgangspunkt for generobringen af historieforskningens praktiske og livsnære betydning, der på mange måder gik tabt i forsøget på at tilpasse historievidenskaben til positivismens subjekt-fornægtende erkendelses- og videnskabsideal.

APPENDIKS

Følgende citat og diagram giver en lidt mere nuanceret beskrivelse af den dynamiske helhedsstruktur i den menneskelige bevidsthed, der er behandlet i det foregående:¹

... different levels of consciousness and intentionality have to be distinguished. In our dream states consciousness and intentionality commonly are fragmentary and incoherent. When we awake, they take on a different hue to expand on four successive, related, but qualitatively different levels. There is the *empirical* level on which we sense, perceive, imagine, feel, speak, move. There is an *intellectual* level on which we inquire, come to understand, express what we have understood, work out the presuppositions and im-

²⁴ Arbejdende ud fra samme grundsyn har Karsten Thorborg revideret og videreudviklet analysen af de kildekritiske problemer i Arbejdspapirer til historisk metodelære I & II, (dubl.), 1975/76.

¹ Citatet er fra Method, s. 9 og diagrammet er – i modificeret form – taget fra P. McShane, anf. skr., s. 164.

plications of our expression. There is the *rational* level on which we reflect, marshal the evidence, pass judgment on the truth or falsity, certainty or probability, of a statement. There is the *responsible* level on which we are concerned with ourselves, our own operations, our goals, and so deliberate about possible courses of action, evaluate them, decide, and carry out our decisions. All the operations on these four levels are intentional and conscious. Still, intentionality and consciousness differ from level to level, and within each level the many operations involve further differences. Our consciousness expands in a new dimension when from mere experiencing we turn to the effort to understand what we have experienced. A third dimension of rationality emerges when the content of our acts of understanding is regarded as, of itself, a mere bright idea and we endeavor to settle what really is so. A fourth dimension comes to the fore when judgment on the facts is followed by deliberation on what we are to do about them. On all four levels, we are aware of ourselves but, as we mount from level to level, it is a fuller self of which we are aware and the awareness itself is different.

